

स्याङ्जास्थित चौबिसी राज्यहरूको इतिहास

— डा. राजाराम सुवेदी

नेपालमा शाहवंशको आविर्भाव

कुनै पनि कुराको आविर्भावको तात्पर्य उत्पत्ति, आविष्कार, सामु देखिने कार्य, वाह्य दृश्य रूपमा प्रकट हुने कार्य आदि हुन्छ । कुनै वंशको उत्पत्ति, अवतरण, आविष्कार भन्नु पनि त्यस वंशको फैलावट, उन्नति र बढेको खानदान भन्नु हो । शाहवंशको उत्पत्तिको कुरा पनि खोज्दै जाँदा कम महत्त्वको छैन । हरेक वंशको उत्पत्तिको कथा र पृष्ठभूमि भए भैं वर्तमान नेपालका शाहवंशीय राजा र उनका अन्य वन्धुहरूको पनि मूलस्थल तथा विस्तारको लामो इतिवृत्त प्राप्त भएको छ ।

शाहवंशको खोजी गर्दै जाँदा मध्य एशियाको मंगोल र खस जातिसँगै सम्बन्ध रहेको थाहा पाइएको छ । किनभने मध्य एसियाको फिरन्ते जाति श्वेत हूण (सस्कृतमा हूण, चिनीया भाषामा Hsiungnu) जाति विक्रमपूर्व २००० देखि १५०० मा चीन प्रवेश गर्‍यो । घोडचढी जाति योद्धा र बलिष्ठ हूणहरूले चीनलाई सैन्य बलले जीती आफ्नो अधीनमा पार्न समर्थ भए । विक्रमको आरम्भमा दुई शतक त्यहाँ दखल गर्दा चीनको हान जातिसँग उनिहरूको टक्कर पर्दा हूणहरू पराजित भई यत्रतत्र तितर-वितर भए । त्यस पराजय पछि श्वेतहूण जातिको एक चोइटो दक्षिण पश्चिम एशियातिर

लाग्यो र पुगनपुग तीन शताब्दीतक यत्र तत्र रही फिरन्ते जीवन बिताउन बाध्य भयो । उनीहरूको एक शाखालाई कुशुण्डा राजतराज पनि भनिन्थ्यो । ठाउँठाउँ बदलेर भुण्ड मिली घुम्ने, शिकार गर्ने श्वेत हूण जातिले विस्तारै सभ्यताको कुरा टिपे ।

विक्रमको पाँचौँ शताब्दीमा समग्र हूणजाति दुई भागमा विभाजित भयो । पहिलो समूह अट्टिला (Attila) दोस्रो समूह तोर्मान (Tormana) का नामले इतिहासमा पहिचान गरिन थाल्यो । विक्रमको ५०० पूर्वमा अट्टिला जातिको नेतृत्वमा कटकसेनाले यूरोपीय महादेशमा आक्रमण गर्न अगाडि बढ्यो । अन्ततः त्यस शक्तिले रोमको साम्राज्य माथि धावा गरी प्राचीन रोमको सभ्यता नष्ट भ्रष्ट पार्यो । रोमन साम्राज्य अस्तव्यस्त बनेपछि सुरक्षार्थ किल्लाबन्दी गर्ने परम्परा आरम्भ भयो । रोममा फैलिएको अव्यवस्थालाई काबु पार्न यूरोपीय जाति समर्थ भएन । ४०० वि. पूर्व मा तोर्मानको नेतृत्वमा दक्षिण पश्चिम एशियामा आक्रमण गरी गुप्त साम्राज्यसँग टक्कर लिन पुग्यो । त्यतिवेला यस जातिलाई एकै शब्दमा खस भनियो । त्यस जातिले गुप्तहरूलाई पूर्णतः पराजय गर्न नसके पनि आक्सस उपत्यका र गान्धारदेशमा आफ्नो शासन स्थापना गर्‍यो । त्यही हूण शक या खस जातिले

इरान, इराक, पर्सियामाथि विजय गऱ्यो र सम्राट शाह फिरोजलाई हत्या गरी खसहरूले फारसको वल्लु क्षेत्रलाई राजधानी गराए ।

त्यस श्वेत हूँण, शक, तोर्मन या खस जातिले गान्धारबाट पूनः भारतमाथि आक्रमण गरी सप्तसिन्धु र पञ्चनद पञ्जाव क्षेत्रमा विजय गऱ्यो । खसहरूको एक समूह धेरै पछि शिखर भयो । सम्राट स्कन्द गुप्तको राज्यकालमा भारतीय उपमहाद्वीपमा राजनीतिक शिथिलता व्याप्त रहेको मौका पारी खसहरूले जम्बू, काश्मीर, पञ्जाव, राजस्थान, मालव, मारवाड, सालवा, उत्तरप्रदेश, हिमाञ्चल जस्ता क्षेत्रमा प्रभाव पारी शाकलक्षेत्र शियालकोट (पञ्जाव) र हिमाञ्चल प्रदेशलाई दोस्रो राजधानी घोषित गरे । त्यही खस जाति मरहट्टा, रजपूत, शिखर, गुर्जर, जाट, कान्यकुब्जी, मध्यदेशी, पाहाडी, मगवर, गोरोंड तथा आभीर, अहीर, रावत, तामां, केरौत तथा शाक्य जातिका छुट्टाछुट्टै समुदायमा विभक्त हुन थाले ।^१

वि.सं. ४५०-७०० सम्ममा मिहीरकुलीन गोल्लस सम्राट तोरमनका पुत्रले भारतमा त्यही खस जातिको राज्य विस्तार गरेर आफ्नो खानदानलाई माथि उचाल्दा श्वेतहूँणहरूको जीवनपद्धतिमा उन्नयन भयो । त्यस घुमन्ते जाति वर्वर पहिचान त्यागी आर्य राजपूत शासक परिवारमा परिगणित हुन थाल्यो । प्राचीनकालमा मूलबाट चोइट्टिई जंगल पसेका राजटेराजी, कुशुण्डा, ऐरी, वनमान्छे, चेपाड, प्रजा तथा अरू नामले परिचित भई आए । ग्वालियरमा प्राप्त तोरमानको लेख यस कुराको साक्षी मानिन्छ । यसप्रकार विक्रमको आठौँ शताब्दीमा आइपुग्दा त्यो राजपूत जातिका ३६ टुक्रा भई वेग्लावेग्लै पहिचान बोक्न थाले । राजपूतवर्ग पेशाकका आधारले राजकाज गर्ने भएवाट क्षेत्रीय कुलमा सम्मिलित गरियो । ती शाखाहरू यस्ता छन्ः- १. गुहिल्ल, २. राठौड्ड, ३. चौहाण, ४. सिन्धिया, ५. जाटिया, ६. गुज्जारा, ७. चाल्लूक्य, ८. राष्ट्रकुट्ट, ९. चन्देल्ल, १०. परमाई, ११. कच्छमघट्ट, १२. राहदावल्ला, १३. वालाश्वी, १४. वज्जाडडा, १५. जेतुहाई, १६. सोलंकीया, १७. परिहार, १८. चाम्वाडिया, १९. सम्भरिया, २०. यादव्वी, २१. वनकरा, २२. गोण्डिया, २३. भारीया, २४. मेदीया, २५. चहमौनिया, २६. कपिस्सा,

२७. जावल्लीया, २८. पाल्ल, २९. मल्ल, ३०. चन्दरै, ३१. सेनकरा, ३२. साहीकरा, ३३. खाँणखोण्ड, ३४. समाल्ल, ३५. रातुल्ल, ३६. रौताल्ला आदि ।^२

माथिका ३६ थर राजपूतहरूका पुराना थर हालसम्म केही सुधारिएको रूपमा शाखा प्रशाखमा विभक्त भएर कायम रहेका देखिन्छ । नेपालका शाहवंशीय राजाहरू खाँणखोण्डबाट खाँण त्यसपछि शाह भएको कुरा इतिहास सिद्ध भएको र केही ठकुरीहरू शाह नभनी त्यसै वंशकाले, खाँण भनी आफ्नो थर पहिचान गराउँछन् ।

शाह थरको उत्पत्ति सम्बन्धमा पेशावर विश्वविद्यालयका प्राध्यापक डा. हुसेन खानको मत अलि पृथक रहेको जानकारी हुन्छ । भारतीय इतिहासमा कुशानवंशीय शासनको लामो इतिहास छ । कुशानकालमा साहो (Shao) भनी राजा र सम्राटलाई उल्लेख गरी मुद्राहरू आहत गरिएका हुन्थे । राजा कनिष्कका ताम्रमुद्रामा पनि साहो भनी उत्कीर्ण गरिएको छ । उनैका स्वर्णमुद्रामा नानो साहो भनिएको छ । नानो साहो भन्ने पद यूनानी शब्द बासिलेअस बासिलेअबाट अनुदित भएको हो । फारसी भाषामा क्षयतियानम् क्षयतिया (राजाको पनि राजा) पदको प्रयोग भएको कुरा एक्यामेनियम लेखोटमा पाइन्छ । पर्सियाको पद्वीमा साहन् साह पनि कुशानकालीन शब्दबाट अनुकरण गरिएको देखिन्छ । केदार सम्प्रदायका कुशान राजाहरूले पनि साहो शब्दवाटै “शाही” थरको स्थापना गराएका थिए । त्यसपछि भने विभिन्न राजाहरूले आफूलाई शाही जावुब्ला, देवशाही खिङ्गिला, शाही तोर्माना जस्ता पदहरू कुरा अभिलेख तथा काश्मीरको इतिहास समेटिएको राजतरङ्गीबाट बुझिएको छ । वि.सं. ३९२-४३२ सम्म राजा भएका समुद्र गुप्तको अलाहावाद अभिलेखसंभामा देवपुत्र शाहीशाहम्शाही भनी उत्कीर्ण गरिएको छ । त्यसैले शाही पद कुनै निश्चित राजवंशले धारणा गर्ने भन्ने नियम नरहेको थाहा हुन्छ ।^३

हामीलाई अफगानिस्थानका अमीरहरूको थर शाह थियो भन्ने थाहा छ । गान्धार र पञ्जावका राजाहरू पनि मोहम्मद गजनवीका साम्राज्यमा शाह थर भएका थिए भन्ने पनि हामीलाई जानकारी छ । हिन्दू शाही राजाहरू भारतको

दक्षिणबाट काश्मीरसम्म फैलिएका थिए । ती क्षेत्र वाहेक पूर्व र पश्चिममा बोलोर शाह र शुगन शाहका राज्यहरू पर्थे । टर्कीको छेउछाउमा भट्ट थर भएका राजाहरूले राज्य गर्दथे । त्यसका वासिन्दालाई भट्टवारयण भनिन्थ्यो । गिलगित, अश्वरा, सिल्टा र अस्काईचीनमा पनि शाही थर भएका राजाहरू थिए । त्यहाँका वासिन्दाले तुर्क भाषा बोल्दथे । तुर्कीहरूको भाषा सर्वप्राचीन मानिएको छ । स्मरण रहोस् तुर्क भाषाका धेरै शब्दहरू ऋग्वेदसँग ट्वाक्कै मिल्दछन् । तुर्क र काश्मीरको बीच लामो व्यापार चल्दथ्यो । त्यति हुँदा पनि नेपालमा प्राचीनकालबाट शासन गर्ने राजाहरूले आफूलाई शाह भन्ने नगरेको पाइएको छ । त्यसो हुनुको कारण ती राजाहरूको सम्बन्ध त्यताका शासकहरूसँग हुनलाई अनुकूल नरहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । तत्कालीन राजाहरूले आफूलाई महाराजा र महाराजाधिराज जस्ता पदवीले विभूषित गराउँथे । त्यस विभूषणको कारण उनीहरूमा चन्द्रगुप्तको प्रभाव रहेको स्पष्ट हुन्छ । गोरखाको प्रवेशपछि मात्र नेपालका राजा शाहवंशीय भएका हुन् ।

नेपालको परिप्रेक्ष्यमा शाहवंशको थर कहिलेबाट आरम्भ भयो भन्ने कुरा निश्चितसँग भन्न सकिएको छैन । नेपालमा प्राप्त चित्रविलाश र अन्य वंशावलीबाट शाह थर कास्की र लमजुडवाट आरम्भ भएको कुरा थाहा पाइएको छ ।^१ भाषा वंशावलीमा कास्कीका राजा कुलमण्डल शाहले दिल्लीका वादशाहबाट शाहको उपाधि पाएपछि पछिकाले त्यही लेखन लागेको उल्लेख परेको छ । कास्कीका राजा कुलमण्डल शाहको वि.सं. १५२४ को ताम्रपत्रको व्यहोरामा जगतिखान र कुलमण्डल भनी शीरव्यहोरा उल्लेख गरिएबाट उनले “शाह” पद त्यसपूर्व नै पाइसकेको स्पष्ट हुन्छ ।^२ वि.सं. १५२४ पूर्वकालमा दिल्लीका वादशाह को थिए र “शाह” पद पाए त्यस कुराको पनि निरूपण गरौं । ई. १४२८ मा अहमद शाह, फिरज शाह, मुहम्मद शाहहरूले भारतमा खिल्जीवंशको राज्य स्थापना गरेका” र कुलमण्डल शाहले उनैमध्ये कुनै वादशाहबाट शाह पद पाएको अनुमान गर्नुपर्ने भएको छ ।^३ एक लेखकले बाबर, हुमायूँ, शेर शाहबाट कुलमण्डल शाहले शाह पद पाएका र सम्भवत शेर शाह

पहिले शेरखान भन्ने नामबाट प्रख्यात भएका हुँदा उनले खानबाट शाह भएबाट कास्कीका राजाले पनि त्यसै गरेको अनुमान गरेका छन् ।^४

नेपालका शाह राजाहरूको पुराना थर खाण पनि हो । खाणको अर्थ खान या मुसलमानी थर भएको कुरा अनुमान गरेको भएपनि त्यो मिल्दोजुल्दो छैन । खान पद दिल्लीका तूर्क र अफगान राजाहरूले लिएको थाहा पाइन्न । बरू वि.सं. १३५१ का चिनीया सम्राट कुबलाई खाँको प्रभाव नेपालमा तिब्बत हुँदै आएको आशंका गरिएको छ । नेपालको सन्दर्भमा त्यो कुरा मिल्दोजुल्दो पनि लाग्दैन । किनभने वर्तमान नेपालको गण्डकी प्रश्रवण क्षेत्रलाई मध्यकालमा बाह्र मगराँत भनिन्थ्यो । त्यस समयमा मगरहरूको जनजिन्नो अनुसार कुनै घरको, छिमेकको, रियासतको र राज्यको प्रमुखलाई “खान” अनि उनीहरूको परिचरलाई “खवासे” भनिन्थ्यो । “यस घरका खानखवास को-को हुन्” भनी सोधखोज गर्ने परम्परा अद्यापि रहेबाट सो कुरा सिद्ध हुन्छ । (परिशिष्ट १) त्यसकारण खान शब्द मगराँतसँग सम्बन्धित देखिन्छ भने पर्सियन सभ्यतामा खान थर भएका व्यक्तिहरूको अस्तित्व पाइन्छ । उदाहरणको लागि भूपू. प्रधानमन्त्री श्रीमती इन्दिरा गान्धीका पति फिरोज खान मुसलमान नभई पर्सियन वा आवेस्ताफारसी हुन् । त्यसबाट पनि खान थर मुसलमानी मौलिक थर होइन । फारसी भाषा, फारसी संस्कृतिलाई निकाली दिने हो भने मुसलमानी परम्परा नै लोप हुन्छ । त्यसकारण मुसलमानी परम्परागत मौलिकता नभएको हुनाले खान थर मुसलमानहरूले सिर्जना गरेको भन्दा नक्कल गरेको वा अपनाएको थर हो । नेपालमा मगरहरूमा खान थर भएका मानिसहरू इसापूर्वकालबाट हुनाले खान वा खाँण मगरहरूको मौलिक शब्द हो । यो कुनै वाह्य अनुकरण गरी लिएको होइन ।

शाह थरको उत्पत्ति विषयमा जुम्लातिर स-साना राजाले ठूला राजालाई कर तिर्नुपर्दा त्यस्तो करलाई शाहीकर भनिन्थ्यो । त्यो शाहीकरबाट पछि सयकर र शयकडा भन्ने शब्दको विकास भएको हो । त्यसैगरी जुम्लाजस्ता बाइसी क्षेत्रमा शीकारीचरो बाज छोप्ने परम्परा रहेको थियो ।

त्यसरी बाज छोप्दा ठूलो आकारको बाजलाई पाशोमा पार्न सकिए प्रशस्त आय हुने हुँदा बाजमा ठूलो भएबाट त्यस्तोलाई शाहीबाज भनिन्थ्यो । त्यसकारण शाह र शाही शब्द नेपालमा नौलो थिएन । राजाहरूले त्यो थर कुन आधारमा धारण गरे भन्ने कुराको नै खोजी गर्नुपर्ने हुँदा त्यसैको विचार गरिन्छ ।^{१५}

प्राचीनकालमा फारसदेश (पर्सिया: इरान, इराक, कुवेत) मा राजालाई शाह भनिन्थ्यो । तुर्कीस्थान, बेलोरेसिया, किर्गिस्थान, कजाकिस्थान तथा अफगानिस्थानका राजाहरूलाई पनि शाह नै भनिन्थ्यो । इस्लाम सम्प्रदायको उत्पत्ति हुनुभन्दा सयौं वर्ष पुरानो राजाको थर “शाह” हुने गर्थ्यो । माथि नै संकेत गरिसकिएको छ कि सर्वप्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेदको संरचना मध्येशियामा भयो र तुर्की वृद्धहरूले त्यही ऋग्वेदमा प्रयुक्त भाषा आजतक वुझ्ने र बोल्ने गर्दछन् ।^{१६} उनीहरूलाई आफूले बोल्ने भाषा ऋग्वेदीय हो भन्ने ज्ञान पटकक छैन । त्यताको समाजमा उत्तरकालमा भएका असंख्य आक्रमण, लूट, आतङ्क र हिंसात्मक घटनाहरूबाट त्यो ऋग्वेदीय परम्परा हराउँदै गएर पनि लवज, भाषा जनजिब्रो, शब्दावली जीवित रहेको हुनाले आजकल पत्ता लागेको हो । ऋग्वेदमा शासकलाई शाह भनिन्थ्यो र राजाधिराज पनि भनिन्थ्यो । जस्तै:-

“राजाधिराजाय प्रसह्य शाहिने

नमोवयं वैश्रणाय कुर्महे

समे कामान् काम कामाय मह्यम्

कामेश्वरो वैश्रवणे दधातुः ।”

—ऋग्वेद

त्यसरी प्रचारमा आएको राजाधिराजलाई जनाउने शाही शब्द पछि परन्तुमा शाह भयो । त्यही शब्दलाई फारसी साम्राज्यकालमा राजाहरूले लिए, ग्रहण गरे । त्यही शब्द आर्यहरूले सप्तसिन्धु प्रदेशमा ल्याए । सप्तसिन्धुलाई फारसीहरूले हप्तहिन्दू भन्दा भन्दै हिन्दू भनिएको हो । त्यसैले हिन्दू स्थानको नाम हो धर्मको होइन र शाह आर्य ऋग्वेदको शब्द हो फारसी मुसलमानी मंगोल र इसाईहरूले स्थापना गरेको मौलिक शब्द नभई आर्य सनातनी वैदिक सभ्यताको प्रभावबाट आकृष्ट भई अरू समुदायमा प्रयोगमा ल्याएको

हो । त्यसकारण शाही, शाहीकर, शाहीवाज, साई, खान, खवास्या, राजा, राजन्, राजाधिराज, शासक, गोसाई, रौतेला जस्ता थरहरू बिलकुल आर्य वैदिक संस्कृत र खस मगराँत शब्दहरू हुन् ।

त्यही शाही थरबाट ३६ खसहरू, १२ थरका पंथी मगरहरू १८ पंथीखामहरू (पछि गएर कहिएका) ४ पंथी, १६ पंथी गुरूडहरू, १० पंथी लिम्बूहरू, ८ पंथी राइहरू, १६ पंथी खुम्बुहरू र २७ पंथी ब्राह्मणहरूले साभा नेतालाई शाई, राई, राया, रायाठौरा, ठिम्बरा, रायठिम्बरा, राउला, थरघर, कुलघर, शाईदूवा, गोशाई, राज्यपाल, पाल, सेवा चाँद, सिंहाशंनारूढ जस्ता विभिन्न थरहरूको विकास गरे । एघारौं शताब्दीमा राज्यको विकास भई कर्णाली प्रदेशमा साम्राज्यकेन्द्र बनाएका मल्ल, चल्ल, लल, भल्ल, राजाहरूले आफूलाई राजाका सट्टामा राई, राइको आदेश, राइकर, राइका, रैका, जस्ता शब्द र पदहरूको प्रयोग गरेका थिए । त्यसबाट पनि शाही, शाह जस्ता शब्द कुनै मुसलमानी र मंगोल मूलका नभई मौलिक हुन भनी विश्वास गर्ने आधारहरू पाइएका छन् ।^{१७} राई शब्द शाहीको पूर्खा भएको कुरा ऐतिहासिक तथ्यबाट सिद्ध भएको छ । तसर्थ राई थरका मानिसहरू कुनैबेला शासक रही सकेका र राजकीय धर्म अङ्गीकार गरिसकेका भन्ने पनि आधार मिल्दछ । राया, रायठोर, राई, शाही र राइका शब्दको आपसी अन्तर्सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

उपर्युक्त बुँदाहरूको अध्ययन गर्दा शाहवंश, खसवंश, मगरवंश र किरातवंशको प्रादुर्भाव मध्यएसियाबाट भएको हुनाले यी ३ वटा जातिबाटै वर्तमान नेपालको जग बसेको देखिन्छ । किनभने प्राचीनकालबाटै नेपाल एक भौगोलिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक अभिव्यक्ति भई हिमालयसँग जोडिएको मुलुकको नाम हो र यहाँका वासिन्दा प्राचीनकालबाट यसको जगेर्ना गर्न समर्पित देखिन्छन् । नेपालमा खस, मगर र किरात गरी तीन जातिको बसोवास छ र त्यही जातिको शासन छ । ती तीन जातिको साभा नेतृत्व नेपालको शाहवंशीय राजघरानाले गरी आएको छ । यी तीनवटै जाति पहिले उत्पत्ति पनि एकै धरातलमा भएका र हालसम्म पनि एउटै धरातलमा एकच्छत्र बसोवास गरी आएका छन् । त्यसो

भन्नुको पछ्याडि एउटा गहिरो कारण छ । नेपालमा तीन जातिको एकमन भएन भने देश भाँडिन्छ, एकता खलबलिन्छ र पराईले यसको लाभ उठाउँछन् । यो कुरा पटकपटकका घटनाहरूले सिद्ध गरेका छन् । नेपालका राजघराना र बाइसी चौधिसी र सेन राजाहरूका पूर्खा कुनै राजपूतका सन्तति भएको वंशावली देखाउँछन् । त्यो इतिहाससम्मत नै मान्न सकिन्छ । तर राजपूतहरूको उत्पत्ति वेला खोजी गर्दा जाँदा मगर र किरातहरूको उत्पत्ति क्षेत्रमा पुगिने हुनाले पछि ल्याइएको शासकीय, प्रशासकीय, राजकीय, सामन्ती परम्पराको भेद मात्र लाग्दछ मूलतः एकै रहेको पाइन्छ । त्यसैले वर्तमान नेपालका बासिन्दाहरूले आ-आफना वंशावली र ऐतिहासिक नालिवेली खोजी गर्न पछि लाग्नुपर्ने ठानी सबैजसो नेपालीले आफ्नो वंशावली तयार पार्न कसिएका छन् । हामी पनि यसै सिलसिलामा शाहहरूको वंशवारे सानो अध्ययन गरिहालौं ।

कास्की अर्घौं निवासी महाशरम त्रिपाठीले लेखी तयार पारेको शाह राजाहरूको वंशावलीमा शाहहरूको उत्पत्तिका विषयमा मौन छ । भारतीय भूमिमा प्रवेश गरेपछि शाही राजाहरूका पूर्खाको वंशावली भनी प्राप्त पुस्तावलीमा उल्लिखित छ । प्राचीनकालमा भारत भूमिको उज्जयिनीनगरीको मारवाडदेश क्षिप्रानदीतटप्रदेशमा राजा विक्रमादित्य राना राजा थिए । त्यहाँपछि क्रमशः भोदित्यराना, मानसिंहराना, सुनादित्यराना, भार्गवराना, आदित्यरानाका, जयमल्लराना, पत्ताराना, महावीरराना र गांगु तिवारी चार जना मिली उज्जयिनी नगरीबाट चित्तौरगढमा पुरश्चरण गर्न गए । हिन्दू राजपूतसँग मुगलले कन्या दे या लडाईं दे भन्दा दोस्रो हाँक दिँदा चित्तौरगढमा मुसलमानी घेरा पऱ्यो । भाग्नु भन्दा मनुं वेश भनी जैमलराना, पत्ताराना, गंगातिवारी र महावीरराना चारजनाले मतगरी मुसलमानसँग युद्धगर्दा मारिए । गांगुतिवारीका छोरा सैचन्द्र तिवारी जैमल रानाका छोरा महासिंह राना शीकारमा गएका थिए । फर्कदा आफ्ना राज्यका योद्धा सबै मारिएको समाचार वाटैमा पाएकाले चित्तौरगढबाट धर्मरक्षार्थ पहाडतिर लागि रिडीतटमा आएर बस्न थाले । त्यही रिडीमा नै सैचन्द्र तिवारीले खाँडो जगाए, त्यसैवेला रिडीमा आकाशवाणी भएकोले नामजातलाई ओइघा लैजाँदा कार्कीकोटे राजाले बाटो छेके । त्यस बाधालाई छल्लन सीतागुफामा बसे । केही दिनको अभ्यासपछि कार्कीकोटबाट

पात टिप्न गएको कार्की राज्यकी महिलाले अर्ति दिँदै कार्कीकोटे राजासँग बलले सकिन्न बरू यताका राजाकी रानी नहुँदा कार्की राजाकी छोरी राम्री छन् उनैलाई मागी विवाह गर्नु र त्यही आपसको प्रेमले काम सिद्ध हुने छ भनी अर्ति दिइन् । कार्कीको छोरीसँग नामजातको विवाह गरी ओइघा लसर्घाको घले मारी सो जमीनमा राज्य गर्न थाले ।^{११}

कार्कीकी छोरीपट्टिबाट जन्मेका सन्तानले राजा हुन नपाउने भएपछि राजपूतकी छोरी विवाह गर्न भनी गोताम राज्यमा पुगे । गोतामका मल्ल राजाकी कन्या मागी उनितिरबाट रजपूत सन्तान देवशर्मा राई जन्मे । कार्कीकी कन्यापट्टिबाट पनि देवशर्माकै नाउ भएका पुत्र भएका थिए । कालक्रमले राजा नामजातको स्वर्गे भएकोले भलापाँच र सैचन्द्र तिवारीसहितका मानिस बसी राजपूत कन्यापट्टिका छोरोलाई राजा कार्कीको कन्यापट्टिका छोरोलाई काजी बनाई काजीको नाम नरेन्द्र र उनको थर अधिकारी र गोत्र भारद्वाज कायम गरिदिए । राजा देवशर्माको छोरा जिल्लराई उनका पनि अजिल्ल राई त्यसपछि क्रमशः थमदिल्ल राई, भूब्रह्म राई, तुथा राई, नरब्रह्म राई, विभिक राई, होजात् राई, भक्ति खान र मिचा भए । भक्तिखान र मिचा खान २ भाइले लिमीको बुर्थुमा आवाद गरी राज्य स्थापना गरे । त्यही जमीनमा सैचन्द्र तिवारीका नाति महाशर्मा तिवारीको विवाह भक्तिखान र मिचाखानले गरिदिए । भक्तिखानले नुवाकोटमा गादी बनाई बसे । उनका छोराहरू कनकवम्म र उनका सन्तति क्रमशः मणिराज, माणिवम, भूपति, विश्राम, त्रिलोक, वात्साह, नरनारायण, रुद्रशाह, इन्द्रभूपाल, मणिराज, माणिकराज, अरिदमनहरू नुवाकोटका राजा भएका थिए ।

मिचाखानका विचित्रखान, नरराजखान, जयतिखानका जेठाछोरा कालु, कान्छा जेसम्म भए । कालुलाई लमजुडमा चोरी राजा थाप्न लगेका बेलामा घलेले मारिदिए । त्यसपछि लमजुडबाट थरघर आएमात्र अर्को छोरा दिन्छु एकथर मात्रलाई दिन्न भन्दा सारू घिम्रया दुराहरू कास्की आई राजा माग्दा जसवम्मलाई लमजुड लगी गादीमा बसाले । चैतु भन्नेलाई अर्घौंमा बसालेका थिए । जगति खानका जलाल शाहीको चाँडै परलोक हुँदा तिनकी रानी सरूपावतीका गर्भ हुनाले अरिन्द्र अधिकारीका सन्तान भांगल अधिकारी काजी थिए । त्यसैवेला चैतु शाही (अर्घौंको राजा) ले सरूपावतीका

गर्भको होस नराखी भाउजु स्याहारी गादी लिउँ भन्दा जगतिखान जीवितै हुनाले आशा मात्र गरेर बसे । उनका मनमा पाप चिताएको थाहा पाई काजी भांगल अधिकारीले सरूपावतीलाई कहिं लुकाई संरक्षण दिए । त्यसरी आफ्नो राज्यमाथि षडयन्त्र भएको चाल पाई चैतू शाहीले भांगल अधिकारीलाई अघौं भिकीकाई काटेका हुँदा सो ठाउँलाई भाँगलमारे वा भाँभरमारे भनिदै छ । भांगल सिंहका छोरा श्याम र मानिक अधिकारीहरू भागी सपरिवार मानिकका ज्यामरूक र श्यामका निभारचोक लमजुडमा बसे । उनीहरूले लमजुडको कज्याई गरी बसे । उता कास्कीमा संरक्षण पाएकी सरूपावतीलाई भांगल काटिएपछि अन्यौल भयो । सरूपावती रानीको गर्भको विचार हुन नपाउँदै तल्लो अघौंमा बस्ने महाशरम् तिवारीले सरूपावती रानीलाई रातविरात गरी कास्की ल्याए । साहेबज्यू जन्मेपछि सिंदूरजात्रा भयो । उता चैतू शाहीले ब्राह्मणहरूप्रति पनि दगा गरे । राजा जगति खानले नातिलाई उत्तराधिकारी घोषणा गरिदिएपछि सरूपावती रानीले ती ब्राह्मण, अधिकारीहरूलाई मानुड, तप्राड, तेराथुम्, सिमलचौर, नुवागाउँ, चूयाविसाउनु, देउराली, मोर्ज्याङकोट जस्ता ठाउँहरू विर्ता वितलव् गरिदिइन् । कुम्हालले वोकी

(जैनखान) राजा हरिहरसिंह (खाँचा खान) ढोर र भीरकोटका राजा: १४

(१) सूर्यखान (भीरकोट राज्य) (१५०० वि.सं)

मेदिनीखान (१५२५ वि.सं.)

किनुखान (१५५० वि.सं.)

कृष्णखान र रूपाखान (१५७५ वि.सं.)

सूर्यखान

अनन्तखान (१६०० वि.सं.)

अर्जुनखान (१६२५ वि.सं.)

अनिरुद्धखान (१६५० वि.सं.)

श्रीनन्द खान (१६९० वि.सं.)

महेश्वरखान (१६९०-१७७५ वि.सं.)

अनन्तखान (१८०९ वि.सं.)

वि.सं. १८२४ (ई. १७८८) — इन्द्रभूपालखान

वि.सं. १८४२-४३-४८ — (प्रेमअमर खान)

वि.सं. १८४९ — हरिकृष्ण खान

प्रेमवश्वरखान

जिदल
पूर्णचन्द्र

लगेको हुँदा अघौंको किपटमा थिती बाँधी दिइन् । चैतू शाहीलाई अघौं भिकी मौजामा सारिदिइन् ।

नवराज राजशाहीले रजाई पाएपछि उनका सन्तति क्रमशः नारायण शाही, नरेन्द्र शाही, नराज शाही, शिव शाही, जिल्ल शाही, प्रताप शाही, सिद्धिनारायण शाही, नरनारायण शाही भए । कास्कीबाट लमजुड गएका पुस्ता जसवम्मका द्रव्यशाह, पूर्णशाही, रामशाही, डमरशाही, कृष्णशाही, रूद्रशाही, पृथ्वीपति शाही, वीरभद्रशाही, नरभूपाल शाही, पृथ्वीनारायण शाह, प्रतापसिंह शाह, रणवहादुर शाह, गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह, राजेन्द्रविक्रम शाहसम्मको नामक्रम टिपेर राखिएको छ ।^{१२}

आठटीका शाह खलकः

शाहहरूको वंशावलीमा भूपालले उज्जैन छाडी रिडीमा आएपछि भीरकोटको खिलुडमा स्थायीरूपले बस्न थाले । उनका दुई छोरा हरिहरसिंह (खाँचा = जेठा) अजयसिंह (मिचा = कान्छा) नामले प्रसिद्ध भए । भूपालको निधनपछि जेठा हरिहरसिंह (जैतखान = खाँचाखान) ढोर र भीरकोटमा बसी रजाई गर्न लागे भने कान्छा अजयसिंह (मिचाखान) ले पल्लो नुवाकोटमा रजाई गर्न थाले ।^{१३}

(२) दशराथखान (गरहूँकोट राज्य ६०००)

जसखान (१५३७ वि.सं.)

उत्तिमखान (१५६० वि.सं.)

जामुनीखान (१५८५ वि.सं.)

महीपतिखान (१६०० वि.सं.)

(३) कर्पणखान ९१६१५० र दशरथ खान (ढोरराज्य २०००)

उच्यखान

अजरखान

जयन्त खान

अधरखान

जयन्तखान

धुरखान

गुप्तबहादुर खान

अरिभञ्जन खान (१८४२ वि.सं.)

किर्तिखान

कीर्तिखान

सुन्दरखान

वल्लिखान

विष्णुखान

नरेन्द्रखान

कृष्ण खान

शिवनारायण

सुन्दरखान

अजयसिंह (मिञ्चाखान) नुवाकोटको राजा:

(४) भक्तिखान (१५१० वि.सं.)	(५) शिखुम्बखान (१५१० वि.सं.) (सतहूँ राज्य २०००)	(६) विचित्रखान (कास्की राज्य ८००० कुरिया)
कनकवम्मखान	ऐत्वम्मखान	कुरिया नराजखान
मणिराजखान	महीपतिखान	जगतिखान (कुलमण्डल)
माणिक शाही	चामुशाही	जलालशाही यशोवम
भूपति शाही	लेजुखान	राजशाही (लमजुङ ८००० कुरिया)
विश्राम शाही	तुलाशाही	शिउशाही
त्रैलोक्य शाही	बहादुर शाही	जिल्ल शाही
बाजशाही	क्षेत्र शाही	प्रताप शाही
नरनारायण शाही	पृथ्वीपति शाही	सिद्धिनारायण शाही
रुद्रशाही	दावानल शाही	नरनारायण शाही
इन्द्रभूपाल शाही	चानूशाही (१८०० वि.सं.)	
अरिमर्दन शाह (अरीदम्म १८४० वि.सं.)	दीर्घशाही (१८४३-५२ वि.सं.)	
श्रीभद्र शाही	टेकबहादुर शाही (तेगबहादुर शाही)	

(७) यशोवम शाही (लमजुङ राज्यको स्थापना गर्ने पहिलो राजा)

नरहरि शाह (१५९८वि.सं.)	(८) द्रव्यशाह (१६१६ वि.सं.) (गोरखा राज्य)
चूडाशाही	पूर्णशाही
जचिन्द्रशाही	छत्रशाही
नरेन्द्रशाही	रामशाही
केहरीनारायण शाही (१७३५वि.सं.)	डम्बरशाही
भीमशाही	कृष्णशाही
रिपुमर्दन शाही (१७९०-१८१५वि.सं.)	रुद्रशाही
वीरमर्दनशाही (१८१६-३९वि.सं.)	पृथ्वीपतिशाही
वीरभूपाल शाही	वीरभद्रशाही
	नरभूपाल शाही

भीरकोट राज्य:

भीरकोट राज्यको नालिवेली खोज्दै जाँदा कालीगण्डकीको रिडीघाटदेखि पूर्वतर्फ बायाँ किनारमा रहेको वैघा भन्ने ठाडो डाँडामा लसर्घा भन्ने सानो बस्तीमा पुगनुपर्ने हुन्छ । त्यसै ठाउँमा केहीकाल बस्ती बसी उत्तरतिर लागेर आँधिखोलादेखि पश्चिमतिरको खिलुङनामक क्षेत्र बाँभो र

बस्न लायक ठानी रैतिसाथ जैनखानले बस्ती बसालेका थिए । पछि सो ठाउँबाट शीतल हावा लाग्ने भीरकोटमा गएर घरमन्दिर निर्माण गरी त्यही कोटघर रचना गरी स-सानो ठकुराई (राज्य) चलाउन थालेका थिए ।^{१५} त्यसरी भीरकोट राज्यको स्थापना विक्रमको १४७५ देखि १५०० सम्ममा भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । यस्ता कुरालाई पुष्टी गर्ने केही

वंशावली जस्ता भूत्रा स्रोतका अतिरिक्त अरू अभिलेख्य सामग्रीहरू प्राप्त भएका छैनन् ।^{१६} आठटीका राजवंशका पूर्वपुरुष पहिले भारतमा काहाँ थिए र कुन समयमा नेपाल पसे भन्ने प्रमाणित कुरा पनि थाहा पाउन गाह्रो परेको छ । नेपालका वंशावली र राजपुतानाका राजकूलमा चलेका अनुश्रुतिलाई लिई अनुकल्पना गरी लेखेका खेसा वंशावलीमा विश्वास गर्न बाध्य हुनुपरेको छ । चित्रविलासले लेखेको वंशावली गोरखासम्मको प्राचीन मानिएकोले त्यसको आधार पनि लिनुपर्ने भएको छ । वि.सं. १४९५ मा भूपालले रिडी पसेको वर्णन पाइएकोले प्रथम पुरुष उनैलाई मानिएको छ ।^{१७} त्यो मिति पनि अनुमानित हुनाले प्रमाणले पुष्टी भएको पाइदैन । कालक्रमको विचार गर्दा भीरकोट राज्यको स्थापना जैनखानले नगरी उनको जेठा छोरा सूर्यखानले गरेको देखिन्छ ।

आँधीखोलो र दहौखोलाको संगमदेखि दाहिने छेउबाट खिलुड नामको पहाड उठेको छ । त्यसै ठाउँमा आँधीखोलाको वारपारका गाउँहरूलाई अधिन पारी भीरकोट राज्य स्थापना भएको देखिन्छ । तीनतीर भीरपरी टापूमा समथर भाग भएकोले त्यस ठाउँलाई भीरकोट भनियो ।

राजा सूर्यखान : (वि.सं. १५०० वि.सं.) (परिशिष्ट नं. १२)

वर्तमान स्याङ्जा जिल्ला अन्तर्गत पर्ने चारकोट मध्ये (नुवाकोट, सतहूँ, गह्रौँ र भीरकोट) को भीरकोट प्राचीन ऐतिहासिक कोट मानिन्छ । पहिले स्याङ्जामा पर्ने पैयूकोट हाल पर्वत जिल्लामा पर्न गएको छ । राणाकालमा स्याङ्जालाई पश्चिम ४ नं. इलाका भनी चिनिन्थ्यो । स्याङ्जा अन्तर्गत पर्ने सर्दीखोला, सेतीखोला, बाङखोला, दरौँ खोला, लुब्दीखोला, अर्मादीखोला, मिदीखोला, च्याङ्दीखोला, बाँगखोला, कराँदीखोला र फौदीखोला अनि स-साना खहरे पूर्वपश्चिमबाट आँधिखोलामा आएर मिसिन्छन् । त्यसकारण स्याङ्जाको मध्यकालीन सभ्यतालाई आँधिखोले सभ्यता पनि भनिन्छ । आँधिखोला लोकसंस्कृतिको भण्डार पनि मानिन्छ ।^{१५} उत्तरमध्यकालको आरम्भमा राजा सूर्यखानले भीरकोटमा राज्यको स्थापना गरेका थिए । भीरकोटमा वरपर कोटाकोट, कारीकोट, वतासकोट, उमाकोट, बभाको, कूवाकोट, चापाकोट, धूकोट,

दिसिङकोट, मिनाङकोट, मल्याङकोट, बलिकोट, गृहेकोट, पेलाकोट, सिर्सेकोट, बहाकोट, भापाकोट, सिंगारकोट, माझकोट, बूढाकोट आदि पर्दछन् । स्याङ्जा जिल्लामा उर्वर फाँटहरूले धनधान्य बनाएकोले यहाँ कहिल्यै अनिकाल पर्दैन जस्तै: चिलाउनेबाँस, रगेठाँटी, लामागे, सतौँ, भापाकोट, जोगीफाँट, लामाचौर, सिमलचौर, दार्सिङ, एकलेपिप्पल, भारखाम, उमधेवा, सराखोला, बगुवा, डौवा, पकान, अमले, छवीसे, सुकौँदी, खोजा, बाढ्विसे चापाकोट, न्वाघर, सर्केटारी, फूकेँटारी, त्रिवेणी आदिलाई फाँट या वेंशी भनिन्छ । त्यस्तै ज्याग्दीखोला भेकमा विरुवा, चिन्ने, गैह्री, खादीखोला, दार्सिङ, काम्ती, धूकोट वेंशी, टार जस्ता फाँट पनि कम उर्वर मानिदैनन् ।

स्याङ्जाका ठकुराईहरूमध्ये भीरकोट सबैभन्दा पुरानो भएको कुरा माथि पनि उल्लेख गरियो । विक्रमको पन्ध्रौँशदिको मध्यान्तरमा यसको स्थापना हुने पूर्वाधार तयार भइसकेको पाइन्छ । स्याङ्जामा प्रचलित लोकइतिहास अनुसार राजा सूर्यखानले आफनी इष्टदेवी आलमदेवी कुलदेवीको स्थापना गरी लसर्घामा चौपाट्टी भैं निर्माण गरी भीमसेनपाते (धूसैलीको) सिम्हारा विरूवा लगाएका थिए । ती आलमदेवीले चितौरगढमा महाराजालाई “मलाई जमीनमा नछुवाई उत्तर खण्ड नेपाल देशतिर लैजाउ र राज्य गर” भनिन् । तदनुसार रिडिघाटमा पुगेपछि प्यास लागेकोले बाटाका घरमा पानी मागे । त्यस घरमा रक्सी बनाएकोले रक्सीको घ्याम्पामाथि राखेको तातो पानी खाएँछन् । राती सपनामा “तातो पानी पिउनेले अबदेखि मलाई नछुनु, तर पूजा गर्न नछोड्नु” भनेकीले कारीकोटमा आए । ती जने नलगाउने तातोपानी खाने भाइलाई मगर र नखाने भाइलाई ठाकुर भनियो । ती कुलदेवीलाई लसर्घामा स्थापना गरी ब्राह्मणको वाक्य, ठकुरीकर्ता, मगर पुजारी भए ।^{१९}

आलमदेवीलाई भीमसेनपातीको बोटमा राख्न खोज्दा अचानक हातबाट देवी जमीनमा खसिन् र फटपट समात्न खोज्दा देवी अलप भएकीले राजा सूर्यखानलाई अत्यन्तै चिन्ता पर्न गयो । रातमा राजालाई “पिर मान्नु पर्दैन, म यही बस्दछु चोखीनीतिसँग मगर कुमार केटा ४, पण्डित १, राजाकर्ता १ भई मेरो भक्ति गर्नु र राज्य बढला” भनी सपना वाणि भयो ।

जागा भएपछि राजाले त्यसै ठाउँमा चौपाटी (चौतारी = चौडिलो) बनाए । देवी अलप भएको ठाउँलाई अलपदेवी भन्दा भन्ने आलमदेवी हुन गयो ।^{२०} आलमदेवीलाई वंशावलीमा आलम खडका कालिका भनिएको छ ।^{२१} राजा सूर्यखानका विषयमा अन्य जानकारी पाउन सकिएको छैन ।

मेदिनीखान: (वि.सं. १५२५)

भीरकोट राज्यको इतिहासमा मेदिनीखानले राज्यको सिमाना बढाएको लोकइतिहास सुन्न पाइन्छ । तर त्यो भूभाग कहाँदेखि कहाँसम्म हो भनी जानकारी पाउन भने सकिएको छैन । राजा जैनखानले आधिखोलाका पुछारको बैघा लसर्घा आई कुलेदवीलाई सामान्य स्थापना गरेका र बसोबास रचाएका भन्ने स्याङ्जातिर किंवदन्ती र जनश्रुतिमूलक वर्णन सुन्न पाइन्छ । त्यही खान परिवारले क्रमशः आफ्नो शक्ति र स्रोत आर्जन गरी उत्तरपूर्वतिर पाइला सार्दै काली गण्डकीदेखि पूर्वउत्तर र सेती गण्डकीदेखि दक्षिणपश्चिमका भूभागलाई एकीकृत गरी एउटा नयाँ खानठकुराई (राज्य) स्थापना गरेका थिए । तर बैघा लसर्घा तीनतिरबाट कालीगण्डकीले घेरिएको अग्लो सुख्खा डाँडोमात्र भएकोले र छेउपट्टि परेकोले खिलुङलाई मध्यभाग ठानी सूर्यखानले भीरकोट दखल गरेका कुरा माथि नै उल्लेख गरिएको छ । तसर्थ भीरकोटको पूर्व तनहुँ, पश्चिमतिर पाल्पा, उत्तरतिर कास्की र दक्षिणतिर पाल्पा, गुल्मी पर्दथे । पाल्पाली राजाले भीरकोटको सरहद नाघी तनहुँ राज्यको स्थापना गरेका थिए । त्यसरी विचार गर्दा भीरकोट राज्य महत्त्वपूर्ण ठाउँमा रहेको बुझिन्छ । त्यसकारण आफ्ना बाबु सूर्यखानले इष्टदेवी आलमदेवीको स्थापना, पूजा बन्दोबत मिलाई राज्यमा धार्मिक स्थीरता ल्याएका हुनाले मेदिनी खानलाई भूभाग विस्तार गर्ने पक्षमा लाग्ने अवसर मिल्यो । त्यसका साथै राजा सूर्यखानका भाइ दशरथ खानले वि.सं. १५१० तिर राज्य स्थापना गरिसकेका हुनाले पनि भीरकोट राज्यलाई समृद्ध बनाउने प्रयत्न गर्नु अनिवार्य जस्तै भएको थियो । भीरकोटबाटै वर्तमान नेपालको राजतन्त्रको पूर्वाधार रहेकोले राजा मेदिनीखानले खिलुङपूर्वको जगतपुरमा आफ्नो सुरक्षा हुने

ठानी राजधानी घोषणा गरेका थिए । त्यो ठाउँ नेपालको एकीकरणतक कायमै रहेको थियो ।

राजा किनुखान: (वि.सं. १५५० अनुमानित)

भीरकोटका राजा किनुखान मेदिनीखानका जेठा छोरा हुँदा आफ्नो पुस्तैनी राज्यका राजा भए । उनका छोरा सूर्यखानको सानै उमेरमा मृत्यु भएको र अरू पुरुष सन्तान नभएकाले राजा किनुखानका भाइ वा राजा मेदिनीखानका कान्छा छोरा रूपाखानले भीरकोट राज्य पाएको कुरा आठटीका शाह वंशावलीबाट खुल्न गएको छ । राजा किनुखानले आफ्नो राज्यलाई धनधान्य समृद्ध पार्ने उद्देश्यले जलखेती विस्तार गर्नका निम्ति खोलाहरूमा बाँध बनाई कुला र नहरहरू निर्माण गर्न लगाएको कुरा स्थलगत सर्भेक्षणबाट जानकारी हुन्छ । हाल ती पुराना कुला र नहरहरूमा कुनै अभिलेख नहुँदा ती निर्माण गरिएका निश्चित तिथिमितिको ज्ञान हुनपाएको छैन । त्यसो हुँदा स्थानीय मौखिक स्रोतको भरले लिखित आश्रय लिनुपर्ने भएको छ ।

राजा रूपाखान: (वि.सं. १५७५)

राजा रूपाखान किनुखानका कान्छा छोरा भएर पनि आफ्ना दाजु कृष्णखान र भतिज सूर्यखानको निसन्तान अवस्थामा मृत्यु भएवाट भीरकोटको राज्य गर्ने अवसर पाएका थिए । रूपाखान भीरकोटको राजा भएपछि आफ्नो राज्यका विभिन्न ठाउँमा पुग्न सुविधा होस् भनी गाउँलाई जोड्ने बाटो खनी सिंठी छापन लगाएका कुरा स्थानीय ज्ञानवृद्धहरूबाट सुनिँदै आएको छ । उनले भीरकोटजस्थलमा बटुक भैरवको स्थापना गराई कनफडा जोगीहरूलाई पुजारी राखी गुठी भोग लगाए ।

राजा अनन्तखान II (वि.सं. १८०९)

भीरकोटका राजा रूपाखानपछिका अनन्तखान I देखि क्रमशः अर्जुनखान, अनिरुद्धखान, श्रीनन्दखान र महेश्वरखानसम्मका राजाहरूका नाम वंशावलीमा पाइन्छ, तापनि उनीहरूका वर्णन तथा ऐतिहासिक कार्यहरू र अभिलेखहरू प्राप्त नभएवाट यसै भन्न सकिने स्थिति रहने ।

राजा अनन्तखान II का बारेमा केही कुरा प्राप्त भएकाले त्यही आडमा यहाँ वर्णन गरिन्छ ।

वि.सं. १८०९ आषाढ २ गते आइतवारका दिन श्री ५ वडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोटबाट महोद्दामकीर्ति शाह, रूद्र शाह, काजी कालु पाँडेहरूलाई गोरखादेखि पश्चिमतर्फका राज्यहरूसँग सन्धि-विग्रहका काममा भर परी पत्र लेखेका थिए । उक्त पत्रमा पृथ्वीनारायण शाह स्वयम् पूर्वतिरको स्थिति बुझ्न लागेकोले पश्चिमतिरका कुरालाई उनीहरूको जिम्मा दिई लमजुङ तनहुँजस्ता चौबीसे राज्यहरूले गोरखा विरुद्ध आक्रमण नगरून् भनी त्यस्तो नीतिमा लाग्नु परेको थियो । त्यस कामका निमित्त पर्वत कास्की, पाल्पा, भीरकोट आदि राज्यलाई हात लिनका निमित्त श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले कूटनीतिपूर्वक जोड दिई पत्र लेखेका थिए । सो पत्रमा “पाल्पासित पनि बहुते मीठो गर, पाल्पासित बलियो गाँठीपार कास्की भीर्कोटछेउ पनि मानिस पठाव” जस्ता कुरामा जोड दिइएको छ ।^{२२} उक्त पत्रमा चौबिसे क्षेत्रका राजाहरूका नाउँ उल्लेख नभएपनि कालक्रम विचार गरी भीरकोटमा अनन्तखान II राजा भएको मानिएको छ ।

राजा अनन्तखानका बाबु महेश्वरखानका राज्यकालमा वि.सं. १७०५ मा पैयूँ भीरकोटको वीचमा युद्ध भयो । त्यसको कारणमा पैयूँकोट राजा संग्रामसिंह सेनले भीरकोटका राजा महेश्वरखानकी छोरीसँग (नाउँ थाहा पाउन सकिएको छैन) विवाह गरेका थिए । ठकुरीहरूले प्रायः आफ्नी पत्नीले तयार पारेको भान्छामा खाँदैनथे । भीरकोटखान ठकुरी राजाहरू आफूलाई चोखा ठकुरी मान्ने हुनाले आफ्नी छोरीले पकाएको खाना ज्वाँडले खाने छन् ठान्दथे । तर पैयूँका राजाले पत्नीले छोएको खानेन् । त्यही तूष लिएका भीरकोट राजाले अर्कै निहूँ पारी पाखापानी भन्ने ठाउँका पैयूँराज्यभित्रका गाउँलेहरूका घर लुट्न लगाए । युद्धको तयारीमा नरहेको पैयूँमाथि लुटेकाले पैयूँले पनि कडा प्रतिकार गरेको थियो ।^{२३} पैयूँको सेनामा काफ्ले थर भएका लडाकूहरू भराले सेना भई भीरकोटलाई हराइदिदा भीरकोट र गह्रौँकोट राजाहरूले काफ्लेको पानी बारेका कुरा पनि स्थानीय स्रोतबाट जानकारी हुन आएको छ ।^{२४} राजा अनन्तखान II को राज्यकालमा पनि पैयूँको सम्बन्ध राम्रो देखिन्छ ।

राजा इन्द्रभूपाल खान: (१८२४ - १८४९ वि.सं.)

राजा इन्द्रभूपाल खान भीरकोटका अन्तिम राजा हुन् । वि.सं. १८२४ फाल्गुन ११ गते शुक्रवार गोरखाका श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोटबाट एउटा पत्र प्रसार गरेका छन् जुन भीरकोट राजा र त्यहाँको चौतरियालाई लक्ष्य गरी लेखिएको भन्ने देखिन्छ । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले त्यो पत्र कालु पाँडेलाई लेखेका र त्यसमा भीरकोट राजालाई एउटा बाज, त्यहीँका चौतरियालाई १ हात्ति र रू. १०००/- मित्रताको आधारमा दिने कबूल गरेकोमा त्यसपटक ती कुराहरू पठाइएको भन्ने लेखिएको छ । त्यसबाट भीरकोट र गोरखाको बीचमा आँतिलो मित्रता रहेको कुरा स्पष्ट बुझिन्छ । तनहुँ राज्यले गोरखामाथि ढाडेहानी आक्रमण गरेमा भीरकोटबाट तनहुँमा आक्रमण गराउने दाउ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले राखेको कुरा पनि थाहा हुन्छ ।^{२५} यसकारण भीरकोट राज्यले चौबिसे समूहमा महत्त्वको भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यका विजय गरेपछि केही चौबिसे राज्यसँग सम्बन्ध बढाई पश्चिम विजय गर्ने योजना गर्न लागे । त्यस काममा उनले आफ्ना भाइहरूलाई नपठाई वंशराज पाँडे तथा केहरसिंह बस्न्यातलाई ६ कम्पनी (६००) तालिम र २ कम्पनी काँचा सैनिक दिई पश्चिमतिर विदा गरे । केहरसिंह बस्न्यात तनहुँतिरको बाटो गएर त्यहाँको सेनालाई पनि आफ्नो साथमा लगे । बैशाख १८२७ मा रिसिङका राजाले पनि नेपालको आश्रय स्वीकार गरे । भीरकोटका राजा इन्द्रभूपाल खानले नेपालको आश्रयमा आउन नमान्दा आषाढ लाग्दाताका केहरसिंह बस्न्यातले आक्रमण गरे । गृहाकोटको युद्धभूमिमा भीरकोट राजाको हार भएकोले पर्वततिर पलायन गरे ।^{२६} अर्कोदिन गह्रौँ र पैयूँका राजाले पनि पलायन गरे । गृहाकोटको युद्धमा तनहुँका सैनिकहरूलाई शत्रुसँग मिलेको आरोप लगाएर नेपालीद्वारा काटिए । त्यसबाट तनहुँका राजा हरकुमारदत्त सेन रिसले मुरमुरिएका थिए ।

पर्वतका राजाले वर्षात बितेपछि चौबिसे क्षेत्रमा घुस्र्न आएको नेपाली सेनालाई वि.सं. १८२८ पौष ५ गते २०००

जति सेनाले आक्रमण गर्दा ५०० नेपाली मारिई केहरसिंह वसन्त्यातसमेत परे भने वंशराज पाँडेलाल पत्नी पर्वत पुन्याएपछि बचेका नेपाली सेना तितर वितर भएर ढोर पसे । श्री ५ पृथ्वीले धोकलसिंह बसन्त्यातसाथ ठूलै सेना पठाउँदा हार हुन गई फर्कन बाध्य भएका थिए ।^{१२७} (परिशिष्ट नं. १३, १४)

नेपालका नायब बहादुर शाहले कालीगण्डकी पूर्वतर्फका चौविशी राजाहरूलाई आश्रय माग्ने आग्रह र सन्देश पठाएका थिए । तदनुसार नुवाकोट ढोर गरहुँ र पैयूँका राजाहरूले आश्रय स्वीकार्न नमानी पर्वततिरको समूहमा लागे भने कास्की तनहुँ, नुवाकोट र रिसिङ नेपालमा मिलाइए । सतहुँका राजा भूपनारायण शाह, भीरकोटका राजा चक्रपतिखान र रिसिङका राजा वेणिप्रसाद सेन नेपालका मित्रहरू भएको परिस्थिति थियो । ती राजाहरूलाई लिएर अभिमान सिंह बसन्त्यात काठमाडौँ पुगेका थिए । वि.सं. १८४२ को माघ महिनामा नायब बहादुर शाहले पाल्पाका राजा महादत्त सेनकी छोरी विद्यावतीसँग विवाहसाथ "एकानी शत्रु एकानी मित्रु" को गोप्य सन्धि गरेका थिए ।

वि.सं. १८४९ पौषवदी ९ रोज ६ मा श्री ५ रणबहादुर शाहले भीरकोटे राजा इन्द्रभूपाल खानलाई खारेज गरी हरिकृष्ण खानलाई राज्य प्रदान गरेर लालमोहर दिएका थिए । सो लालमोहरमा इन्द्रभूपाल खानले नेपालका श्री ५ को हुकुममा नचली खोसिएको र हरिकृष्ण र उनका सन्तानले नेपालको भलो गरूञ्ज्याल नखोस्ने भनी ताम्रपत्र गराउन लगाएका कुरा थाहा हुन्छ । त्यो ताम्रपत्र दिंदा श्री ५ रणबहादुर शाहको मुकाम कान्तिपुर भएको कुरा पत्रको पुछारको व्यहोरावाट खुलेको छ ।^{१२८} त्यसरी राज्य खोसुवा गर्नुपर्ने कस्तो अपराध इन्द्रभूपाल खानले गरेका थिए त भन्ने कुरा पनि खोजी गर्नुपर्ने भएको छ । नेपालका नायब बहादुर शाहले आफ्नो आश्रयमा आएका राज्यहरूलाई थमौती गरी उनीहरूप्रति राम्रो व्यवहार गर्ने नीति लिएका थिए । तदनुसार भीरकोटका राजालाई थप सहूलियत स्वरूप जहारी भन्ने क्षेत्र प्रदान गरिएको थियो । भीरकोटको राज्यलाई जहारी र सतहुँलाई दामा प्रदान गरिएको थियो ।^{१२९}

वि.सं. १८४२ मा भीरकोटे राजा इन्द्रभूपाल खानले

नेपाल विरुद्ध विद्रोह गरेका थिए । नेपालको एकीकरण अभियान भीरकोटे राजालाई चित्त नबुझेको र आफूलाई नेपालले त्यति धेरै महत्त्व नदिएको महसुस गरी वागीहरूको नेतृत्व गरी विद्रोह मच्चाए । त्यसवेला नायब मुमा राजेन्द्रलक्ष्मीले ती राज्यहरूसँग सम्बन्ध सुमधुर बनाउन पनि सफल नभएको देखिन्छ । तर राजेन्द्रलक्ष्मीको मृत्यु वि.सं. १८४२ श्रावण २ गते भएकोले नायब बहादुर शाह शक्तिमा आएपछि भीरकोटको विद्रोहलाई साम्य पारेको बुझिन्छ । साथै भीरकोटे राजालाई प्रशस्त सहूलियत दिई सन्तुष्ट पारेको बुझिन्छ ।

भीरकोटे राजा इन्द्रभूपाल खानपछि हरिकृष्ण खानलाई त्यहाँको जिम्मा दिइएको कुरा माथि पनि उल्लेख गरिसकिएको छ । स्वतन्त्र भीरकोटका राजा अन्तिमकालतक इन्द्रभूपाल नै रहेका थिए भने त्यसपछि नेपालको संप्रभू भीरकोटमा लागू भएको बुझिन्छ । राजा हरिकृष्ण खानपछि क्रमशः पृथ्वी भूपाल खान, पृथ्वीमुखान, ललितबहादुर खान, ताम्रध्वज खान, राजा तारकबहादुर शाह र ऋषिकेश शाह रहेका कुरा जानकारी भएको छ ।^{१३०} अंग्रेज इतिहासकारले भीरकोट राज्यका प्रभावमा गह्रौँ, पैयूँ र नुवाकोट जस्ता राज्यहरू रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।^{१३१} (परिशिष्ट नं. १५)

वि.सं. १९९६ चैत्रमा भीरकोट दर्भूङ नौलाबडामौजाकी श्रीकालीका गुठी लगत किटान १८६४ सालसँग नमिलेकोले जाँच गरी ठीक लगत खडा गर्ने निर्देशन श्री ३ जुद्धबाट भएको छ । त्यस्तै वि.सं. २००० सालमा श्री ३ जुद्धबाटै भीरकोट साँखर निवासी अम्बरप्रकाश शाहलाई पेटिया भत्ता भनी रू. २७२।५९ थमौतीपत्र प्रकाशमा आएको छ । (परिशिष्ट नं. १६) वि.सं. १८८७ मा भीरकोटे रजस्थलमा स्थापित बटुक भैरवको गुठीलाई वि.सं. १८८५ मा थमौती गरिएको छ । (परिशिष्ट नं. १३/१४) भीरकोटमा बटुक भैरवको स्थापना राजा रूपाखानले वि.सं. १५७५ ताका गरेको कुरा उक्त मन्दिरका पूजारीवाट जानकारी हुन आएको छ । नेपालको एकीकरण हुँदा नुवाकोट, सतहुँ, भीरकोट र रिसिङ माथि विजय गरी ती राज्यका राजाहरूलाई अभिमानसिंह बसन्त्यातले साथ लिई काठमाडौँ पुगे । (पूर्णिमा २०, २०२५ माघ-चैत्र, पृ. ३२६)

गरहूँकोट राज्य

आँधीखोला क्षेत्रको आठटीका शाह खानदानको दोस्रो राज्यको नाउँ गह्रौँकोट हो । टाकटुक ६००० घरकुरिया भई त्यति नै सैनिक बलशाली गह्रौँराज्य भूभागका दृष्टिले त्यति विधि सम्पन्न मानिँदैनथ्यो । वि.सं. १५१० मा राजा दशरथ खानद्वारा स्थापित गह्रौँ राज्य आँधीखोलाबाट दक्षिण पश्चिम टुँडो पर्दै गएर लसर्घा हुँदै रिडीसम्म पुगी कालीगण्डकीमा गएर जोडिएको र आकारमा ताप्के जस्तो परेको थियो । यो राज्यको पूर्वपट्टि नुवाकोट पश्चिमपट्टि गुल्मी उत्तरमा पैयू तथा सतहूँ दक्षिणमा भीरकोट राज्यहरू पर्दथे र ती राज्यहरूको सिमाना अदलीबदली भइ नै रहन्थ्यो ।^{३२} यसै राज्य अन्तर्गत पवित्र ढोरवराह क्षेत्र पर्दथ्यो र पछि ढोरमा प्यो ।

राजा दशरथ खान (वि.सं. १५१०) :

राजा दशरथ खान गरहूँ राज्यका संस्थापक हुनाले आफ्नो सुरक्षा र शासन सञ्चालन गर्ने अनुकूल ठाउँ खोजी गर्नुपर्ने हुन्थ्यो । तसर्थ उनले सवै कुरा विचार गरी भूमरेलाई सर्वप्रथम रजस्थल वा राजमुकाम घोषण गरेका थिए । भीरकोटबाट पृथक् भएकोले गह्रौँ राज्यले भीरकोटे राजालाई प्रत्यक्ष मान्यता गर्दथ्यो । मध्यकालीन गण्डकी प्रश्रवण क्षेत्रमा स्वतन्त्र राज्यहरू खोलापिच्छे हुनसक्ने परिस्थितिको सिर्जना भइरहेको थियो । दक्षिणतिरबाट आएका भएर होला गह्रौँको भूमरे र बालिङ वरपर उखूँ खेती गरी उखूँको खूदो, गुँड, भेली, सर्वत पानी बनाई फागुनबाट जेष्ठसम्म बाटाघाटामा धर्मपानी राख्ने र अक्षयतृतियामा जौको सातुसामल वितरण गर्ने परम्परा पनि राजा दशरथ खानले त्यस क्षेत्रमा आरम्भ गरेका थिए । त्यसका साथै आफ्नो राज्य अन्तर्गत पर्ने कुलदेवता आलमदेवीस्थान लसर्घामा हरेक वडादशैं र चैतेदशैंमा उपासु, बलि, पूजा र बलि अर्पण गर्ने खर्चको बन्दोबस्त पनि उनैले मिलाई दिएका थिए । राजा दशरथ खानले राज्यलाई धन धान्यपूर्ण पार्नका निम्ति आँधीखोलो र अरू स-साना खोलाहरूमा ठाउँ हेरी बाँध, पर्खाल, ठेलहाली कुलो काट्न लगाई छेउछाउका टार र बगरलाई सिंचित गर्ने योजना बनाएका थिए । जति बढी जमीन आवादी गर्न सकियो त्यति

नै राज्यको आय बढ्ने हुनाले राजाले आफ्ना रैतिप्रजाप्राणीलाई जमीन आवाद गर्नमा प्रवृत्त गर्दथे । त्यसपछि स-साना उद्योग इलम र उत्पादनमा जनतालाई लगाउन थाले ।

राजा जस (राज) खान (वि.सं. १५३७)

गह्रौँ राज्यको पश्चिमी सिमाना गुल्मी चारपालासँग जोडिन गएकोले त्यससँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको थियो । गुल्मी चारपाला राज्यको स्थापना वि.सं. १४९३ मा राजा वीर शाहबाट भएको थियो । राजा वीरशाहले गुल्मी रेसुङ्गा गौर्विर्ताको ताम्रपत्र गराई दिएका थिए । उनका सन्तान रूद्र शाह गह्रौँका राजा जसखानसँग वैवाहिक सम्बन्ध गराएका थिए । त्यसरी वैवाहिक सम्बन्ध भएपछि गुल्मीको अनुकरण गरी लसर्घाको धुरीलाई गौचरन राख्ने घोषणा गरेका थिए ।^{३३}

राजा जसराज खानले आफ्नो कुलदेवता आलमदेवीमा खड्गसिद्धि गर्न आफ्ना मावली खलकलाई उमराव पद प्रदान गरी खान्गीको बन्दोबस्त गरिदिएका कुरा लसर्घाका सारूमगर वृद्धहरूबाट जानकारी भएको छ । राजा जसराज खानले आफ्ना पूर्खाले स्थापना गरेको खिलुङ कालीकामा पूजा पठाउने परम्परा कायमै राखेका थिए । त्यहाँ नित्य नैमित्तिक पूजा सञ्चालनका निम्ति पहिलेको मगर राज्यको राजधानी रहेको भारखाम क्षेत्रको ४०० मुरी खेतलाई पूजा गुठीमा परिणत गर्न विशेष भूमिका खेलेका थिए । वडादशैंका नवरात्री र चैतेदशैंका सप्तमीदेखि पूजा गरिने खिलुङ भगवतीका पूजारीमा मगरहरूलाई थमौती गरियो । तत्कालीन परिस्थिति विचार गरी खिलुङ कालीकाको फूलपाती लगी देवीस्थान भीरकोटमा पूजा गरिने परम्परा अनुसार त्यहाँबाट दभ्रुङकोटमा पूजा चलाउने दभ्रुङकोटको पनि फूलपाती लगी बूढाकोटमा पूजा गर्ने र बूढाकोट फूलपाती लगी भूमरे तथा गह्रौँ कालीकाको पूजा सञ्चालन गर्ने घुम्ती पूजा परम्परा चलाएका थिए । आजकल पनि केही न केही रूपमा त्यो परम्परा कायम रहेको बुझिन्छ । साथै राजा जसराज खानले आलमदेवी लसर्घाको पूजाआजामा बजाउने बाजाहरू कर्नाल र ट्याम्को, खड्ग र तरवार अर्पण गरेका थिए । नेपालको एकीकरणसम्म

उनले अर्पण गरेका बाजाहरूको प्रयोग गरिन्थ्यो । नेपालको एकीकरणपछि श्री ५ रणबहादुर शाहको राज्यकालमा आलमदेवी लसर्घामा प्राचीन बाजा साना र पुराना भई नयाँ ठूला बनाउनु उपयुक्त ठानी सुधार गरेको देखिन्छ । (परिशिष्ट नं. १७) परम्पराअनुसार ती बाजाहरू गह्रौँकोटे राजाको संरक्षणमा र नेपालको एकीकरण पछिसम्म पनि गह्रौँकोटे राजाका सन्ततिहरूको रेखदेख तथा जिम्मा दिने परम्पराबाट स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ । वर्तमानकालमा पनि आलमदेवी बेगमाताका गरगहना र बाजागाजाहरू गह्रौँकोटे राजाका सन्ततिहरू कहाँ भण्डारण गरिदै आएको छ ।^{३४}

राजा उत्तिमराज खान (वि.सं. १५६०):

स्याङ्जामा प्रचलित लोकपरम्परागत इतिहास अनुसार राजा उत्तिमराज खानले आफ्नो राज्यलाई विस्तार गरी पूर्वमा चापाकोटफाँट, पश्चिममा कारीकोट, रिडीघाट, उत्तरमा पिँढीखोला पैयूसम्म ठोक्किन पुगेको र दक्षिणमा कालीगण्डकीसम्म पुऱ्याएका थिए । परम्परादेखि गह्रौँकोटे राजाहरूले लगाएका भुमरेको राजमुकामलाई पनि विस्तार गरी नयाँ राजमुकाम कायम गरेका थिए । त्यसलाई आजकल पुतलीखेत भन्ने नामकरण गरिएको छ ।

राजा उत्तिमराजले आफ्नो राज्यअन्तर्गत स्वरेक भन्ने ठाउँमा कालीकाको स्थापना गरी त्यहाँ नित्यनैमित्तिक र पार्विक पूजा गर्ने बन्दोबस्त मिलाएका थिए । त्यसै कालीका मन्दिर परिसरमा भैरवको स्थापना गरी त्यहाँ पनि पूजा चलाउने बन्दोबस्त मिलाएका थिए । पछि कालीदेवी र भैरवको सँगै पूजा गर्ने परम्परा रहेकोले ती देवतालाई काली भैरव भनी पुकारिन थाल्यो । नेपालको एकीकरणपछि त्यस ठाउँका काली भैरव गुठीलाई राजगुठीमा परिणत गरिएको थियो । राणाकालमा त्यसै गुठीमा मुद्दा पर्दा जयन्त खान ठकुरीका नाउमा सो गुठी भोग गर्ने फैसला भएको देखिन्छ । (परिशिष्ट नं. १२)

राजा उत्तिमराज खानका समकालीन चौधिसी राजाहरूमा प्यूठानको भित्रीकोट राजधानी गराई लटराजले वि.सं १५६० मा राज्य स्थापना गरेका थिए ।^{३५} त्यसैगरी पाल्पा राज्यको स्थापना रत्न सेन र पर्वत राज्यको स्थापना डिम्बराज (दिलीपवम मल्ल) ले गर्दै थिए ।^{३६} पर्वतमा राजा

डिम्बराज पछि नागमल्ल त्यहाँको राजगद्दीमा बसीसकेका कुरा थाहा हुन्छ ।

राजा उत्तिमराज खानले आलमदेवीको हवन र धूपका निमित्त कैली गाईको नौनी घिउ प्रयोग गर्ने परम्परा बसालेको हुनाले आजकल त्यहाँ पूजा चलाउने दिनमा नौनीघिउको डंगूर लाग्दछ । भाकलपूजा गर्नेहरूको सामग्री नियमित दरवन्दीको पूजा सामग्रीसँग मिसाउने चलन छैन ।

राजा जामुनी खान (वि.सं. १५८५) :

राजा जामुनी खानको राज्यकालमा भीरकोटका राजा रूपाखानका बीच राज्य सिमानाको कुरालाई लिएर युद्ध भएको थियो । मिर्दी खोलाको किनारमा भएको सो युद्धमा गह्रौँ राज्यको विजय भएको थियो । गह्रौँलाई मद्दत गर्न रिडीघाट तरी कार्कीकोट हुँदै गुल्मी चारपालाको सैन्य आएको थियो । त्यसबाट गह्रौँ तथा गुल्मीको आन्तरिक सम्बन्ध घनिष्ट रहेको पुष्टि हुन्छ । त्यो सम्बन्ध पछिसम्म कायम रहेको देखिन्छ ।^{३७} अर्कोकुरा भीरकोट राज्यलाई वरपरका राज्यले मान्यता गरेका कारणले सिमाना अतिक्रमण गर्न खोजेकोले युद्ध भएको बुझिन्छ र गह्रौँ राज्यले छिमेकी शक्तिबाट मद्दत लिई आफ्नो स्थिति दह्रो बनाएको थियो । गह्रौँ राज्यको र भीरकोटको परम्परागत सीमाना मिर्दीखोला नै कायम हुन गएको थियो ।

राजा महिपति खान (वि.सं. १६००):

राजा महिपति खानको राज्यकालमा गह्रौँ राज्य फूटेर ढोर राज्यको स्थापना भएको थियो । महिपति खानका जेठा छोरा कर्णखान गह्रौँका राजा भए भने उनका भाई दशरथ खानले ढोर राज्यमा आफ्नो स्वतन्त्र राज्यको स्थापना गरेका थिए । राजा महिपति खानका राज्यकालमा भएका घटनाहरूको विवरण पाउन सकिएको छैन ।

राजा कर्णखान (वि.सं. १६१५):

राजा कर्णखानका भाइ दशरथ खानले कास्कीबाट बगेको सेती नदीका तटमा ढोरफिर्दी भन्ने क्षेत्रमा एउटा ठकुराङको जगेर्ना गर्दा बाबु महिपति खान र दाजुको पनि मद्दत पाएका थिए । रिसिङ घिरिङको र तनहुँ कास्कीको बीचमा पर्ने ढोर राज्य सानो भएपनि खानहरूले स्वतन्त्र अस्तित्वमा

ल्याएका थिए । राजा कर्णखान पछि क्रमशः उच्चखान, अजरखान, जयन्तखान, अधरखान, जयन्त खान र जिदखान (घुरखान) सम्म खासै वर्णन योग्य सामग्री प्राप्त भएका छैनन् ।

राजा जिदलखान (घुर खान) (वि.सं. १८२८) :

आठटीका शाह वंशावलीले राजा जयन्तखानको तिन्याली पछि अम्बरखानका सौतेनी भाइ घुन्याखान गह्रौंका राजा भए भन्ने उल्लेख गरेको छ । तिन्यालीको अर्थ तीरहानी भन्ने अर्थ हुनाले राजा जयन्तखान तीरन्दाज चाँदामारी वा त्यस्तै घातक घटना पर्नाले मृत्यु भएको भन्ने अर्थ बुझ्नुपर्ने स्थिति छ ।^{३८}

राजा घुरखानको राज्यकालमा वि.सं. १८२८ साल वैशाख २७ गते नेपाली सेनाले किहूँ भन्ने ठाउँमा दखल गरे । त्यसै वर्षको जेष्ठ २५ गते गृहाकोटमा भीषण युद्ध भयो र त्यस युद्धमा भीरकोट राज्य नराम्रोसँग पराजित भयो र भागाभाग मच्चियो । भोलिपल्ट जेष्ठ २६ गते क्याग्मीदग्धीमा नेपाली सेनाले भीरकोटे सेनालाई पुनः घेराउ गर्दा वाध्य भएर भीरकोटेहरूले आत्मसमर्पण गरे । त्यसै युद्धमा तनहुँका ९६ जना योद्धा काटिए । त्यहाँ भीरकोटलाई मद्दत गर्न गह्रौं र पैयूँको शक्ति पनि जुटेकोले नेपाली सेनाले गह्रौंमा पनि जेष्ठ ३१ गते आक्रमण गरिदियो । भीरकोट अन्तर्गतको गृहाकोट युद्धमा तनहुँको सेनाले नेपाललाई मद्दत नगरी शत्रु सेनालाई मद्दत गरेको हुँदा तनहुँ र नेपालको शत्रुभाव बढ्न गयो । त्यस युद्धमा नेपाली सेनाको नेतृत्व केहरसिंह बस्न्यातले लिएका थिए । नेपालीहरूले संयुक्त भएको चौविसी सेनाको हतियार खोसी धपाई दिएका थिए । तर ९६ जना तनहुँका सेनाले भीरकोटे राजाको ईशारामा चलेका हुँदा नेपालीहरूद्वारा मारिए । गृहाकोट र क्याग्मीदग्धीको युद्धमा भीरकोटेहरू हारेपछि गुल्मीका राजा सत्यधन शाहले गह्रौंकोटे राजा घुरखानलाई संरक्षण दिन भनी गुल्मीतिर लगे । किनभने गुल्मीका राजाकी छोरीपट्टिवाट गह्रौंकोटे राजा जन्मेकाले त्यसो गरेका थिए । गह्रौंका राजा गुल्मीतिर पलायन गरेपछि त्यो राज्य पनि नेपालको अधिनमा परेको थियो ।^{३९}

नेपालको पश्चिम अभियान विषयमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह सामु तनहुँ र लमजुङका शक्तिशाली राज्यहरूले नेपालको आश्रय स्वीकार गरेका हुनाले एकै भट्टकामा कालीगण्डकीसम्म विजय संभव हुने ठानी उत्तरतिर वंशराज पाँडे, दक्षिणतिर केहरसिंह बस्न्यातलाई दलमुखी बनाई ५००/५०० सिपाहीसाथ पठाइयो । वंशराज पाँडैलाई लमजुङपट्टिको पनि सामान्य मद्दत मिलेको थियो । त्यस दलले कास्कीको भण्डारीढीकमा ठाना हाल्यो । कास्कीका राजाले नेपालको विरोधमा लोहा लिँदा वरसाम्मीमा युद्ध पऱ्यो । नेपाली सेनाले कास्कीको वाधा पन्छाई नुवाकोट पुगी टेकनको देउरालीमा झडप भयो । नुवाकोटे राजा भीरकोटतिर भागेकाले नेपाली सेना नुवाकोटमा थर्पु हाली मुकाम गऱ्यो । अर्कोतिर केहरसिंह बस्न्यातले रिसिङ र ढोरलाई नेपालमा मिलाए । नुवाकोटमा बसेका वंशराज पाँडैले भीरकोट माथि चढाई गर्दा भीरकोटले आत्मसमर्पण गरे । गह्रौं राज्यका नावालक राजालाई मन्त्रीहरूले मन्त्रणा गरी गुल्मीतिर पलायन गर्न लगाएर रक्षा गरे । नेपाली सेना भीरकोट बस्यो ।^{४०}

वि.सं. १८४२ आषाढ २ गते कास्की र नुवाकोटको सेनालाई नेपालले हराई १६ गते गह्रौं माथि विजय गरे ।^{४१} राजा जिदलखानको विवाह गुल्मी चारपालाका राजाकी छोरीसँग भएको र नेपालको आक्रमण पछि गह्रौंका राजा घुरखानलाई थोर्गांमा बसी गुजरा गर्ने आश्रय मिल्यो । राजा घुरखानलाई श्रीभक्त खान पनि भनेको थाहा पाइएको छ । त्यसपछि सो वंशमा पूर्णचन्द्रखान र गुप्तबहादुर खानले गह्रौंको टेक्का राज्यको अख्तियार पाएका थिए ।^{४२}

ढोर राज्य

आठटीका शाह खानदानमध्ये ढोर राज्य पनि एक हो । २००० घरकुरिया आवादी रहेको ढोरको सैन्यशक्ति पनि त्यत्ति नै थियो । गरहूँकोटे राजा दशरथ खानका चौथो पुस्ताका राजा महीपति खानका जेठा कर्णखान गरहूँको राजा भए भने उनका कान्छा छोरा दशरथ खानले ढोर राज्यको स्थापना गरे । त्यसरी इतिहासको कालक्रम विचार गर्दा

वि.सं. १६२०-२५ तिर ढोर राज्यको स्थापना भएको कुरा जानकारी हुन्छ । ढोर राज्य पोखराबाट बग्ने सेतीनदी तनहुँको खैरनीटार पुगेपछि पश्चिमपट्टि समथर उर्वा फाँट परेको जमीनलाई ढोर भनिन्छ । ढोर राज्यको पूर्वतर्फ रिसिङ, तनहुँ, पश्चिमतर्फ नुवाकोट र भीरकोट, उत्तरतर्फ नुवाकोट र कास्की, दक्षिणतिर धिरिङ गह्रौं जस्ता राज्यहरू पर्दथे । गजरकोट भन्ने ठाउँ पनि ढोर राज्य अन्तर्गत पर्दथ्यो ।

राजा दशरथ खान (वि.सं. १६२० - २५):

राजा दशरथ खान ढोर राज्यका संस्थापक मानिन्छन् । ढोरको भीमवाँघकोटमा यिनको गृष्मकालीन मुकाम थियो भने ढोरफिर्दी फाँट वगैँचामा शीतकालीन मुकाम रहेको थियो । राजा दशरथ खानले गरहूँ राज्य स्थापनाकालबाटै स्थापित ढोरवराहको मन्दिर जीर्णोद्धार गरेका थिए । ढोरवराह मन्दिरको अगाडि पोखरी पनि उनैको राज्यकालमा निर्माण भएको थियो । स्थानीय किंवदन्ति अनुसार पहिले ढोरवराह मन्दिर निर्माण नहुँदै पहराको चिरोबाट पानीको फोहरा निस्कने र त्यसपछि वराह बनेल कराएजस्तो आवाज आउने गर्दथ्यो । आवाजका साथ धूवाँको मुस्तो पनि आउँथ्यो र मानिसहरू अचम्ममा पर्दथे । पछि त्यहाँ मन्दिर निर्माण गरियो र भक्तजनहरूले नित्यपूजा चलाउन थाले । त्यहाँका पूजारी लम्साल ब्राह्मणहरूका अनुसार पूजारीलाई ५२ रोपनी ६ मुरी माटो गुठी छ र पूजा दक्षिणाबाट उनीहरूको गुजारा चलिआएको छ । सो गुठीको स्थापना ढोरका राजा दशरथ खानले गरेको भन्ने पनि थाहा हुन आएको छ । ढोरवराहको पोखरीका माछाले बलिको रगत खान्छन् भने माछा मार्ने चलन छैन । १४४ उक्त मन्दिरमा परापूर्वकालदेखि औसी, एकादशी, रामनवमी बाहेकका दिन बलि दिइन्छ । कुनै कामना गर्ने व्यक्तिले ढोरवराहमा भाकल गर्दछन् । मनोकामना पूरा भएपछि पूजा गर्न जान्छन् । पूजा नगरे सपनामा चेष्टा दिन्छन्, राति कराउँछन् भन्ने जनविश्वास पहिलेबाटै रहिआएको छ । पहिले जस्तो आजकल उक्त मन्दिरमा वराहको आवाज निस्केको थाहा पाइएको छैन । अनि वराह भगवान्‌ले पृथ्वीको उद्धार गरी आएको आवाज हो भन्ने गहिरो विश्वास अद्यापि त्यस भेगमा व्याप्त रहेको पाइन्छ ।

राजा कीर्ति खान (वि.सं. १६५०):

राजा कीर्तिखानले ढोरस्थित सिद्धवराहको स्थानमा राम्ररी सुधार कार्य गर्न लगाएका थिए । किनभने सिद्ध वराहको महिमा ज्यादै उच्च रहेको कुरा राजा र प्रजालाई जानकारी भयो ।

पश्चिमे शुक्लगाण्डक्या ढोरस्य गिरिगौहरात् ।

उद्भुता सिद्धलहरी वाराही सरिदुद्गता ।

तरङ्गा मानसोतुङ्गा गुहा गर्भात् क्षणे क्षणे ।

उल्लसन्ति समं मत्स्यैः समुद्रैस्तुङ्गपर्वते ॥९७॥

सर्वत्राविरलं मूलं जलस्य जनगोचरम् ।

विरलं मूलमत्रास्ते विमलं बलवज्जलम् ॥९८॥

जनै प्रतीयते मृष्टः शैलगर्भेऽपि सागरः ।

वाराही-सलिलाऽऽसिक्तैर्दुर्भिक्षं नैव लक्ष्यते ॥९९॥

सिद्धवराहलहरी हरिदन्तरालं सालङ्करोति क्लनाद विशुद्ध-धारा

तारादिमण्डल-मनोहर पुष्प भारास् ताराषणाइव विभान्ति दिवा निशासु ॥१००॥ ४५

राजा कीर्तिखानले गजरकोटलाई पनि आफ्नो राज्यक्षेत्रमा सम्मिलित गराई ढोर राज्यको क्षेत्र विस्तार गरेका थिए । किनभने गजरकोटमा फलाम खानी हुनाले त्यहाँको खनिज स्रोत परिचालन गर्ने राज्यहरूको नीति हुनाले खानी विशेषज्ञ खनेल, आग्री, आफ्र र कामीहरूलाई संलग्न गराइन्थ्यो । आफ्ना बन्धुहरू भन्दा पृथक् मत राख्ने ढोरका राजा कीर्तिखानले आफ्नै वाहूवल र बुद्धिबलले राज्यको आर्थिक उन्नति गरेका थिए । त्यसका निमित्त उनले प्राकृत खनिज स्रोतको उपयोग गर्ने नीति लिएका थिए ।^{४६}

राजा कीर्तिखानले ढोरमा आवादी बढाउनका निमित्त जमीन फँडानी गरी खेती गर्न प्रोत्साहित गरे । उनले ठाउँ ठाउँमा खोलानालामा बाँध निर्माण गरी नहर र कुला काट्न र सिंचाई सुविधा पुऱ्याउने बन्दोबस्त मिलाए । उनकै राज्यकालमा ढोरफिर्दी फाँटमा खेत विराउने काम आरम्भ भएको थियो । तत्कालीन समाज कृषिप्रधान थियो ।

राजा कीर्तिखान पछि क्रमशः सुन्दरखान, बलिखान, विष्णुखान, नरेन्द्रखान, कृष्णखानसम्मका वर्णन प्राप्त भएका

छैनन् । यस वारेमा खोजी जाँरि रहेकोले भविष्यमा नयाँ-नयाँ कुरा जानकारी हुनेछ भन्ने आशा राख्न सकिन्छ । ऐतिहासिक कालक्रमको विचार गर्दा ढोर राज्यमा युक्ति र बुद्धि भएका मानिसहरूको बसोबास रहेको थाहा पाइएको छ । विद्वान्, तार्किक, न्यायिक र भविष्यवक्ताको निम्ति ढोर राज्य एकीकरण पहिलेवाटै प्रख्यात रही आएको थियो ।

राजा शिवनारायण खान (वि.सं. १७९५) :

ढोरका राजा शिवनारायण खानको नाम नेपालको इतिहासमा प्रसिद्ध छ । गोरखाका राजा नरभूपाल शाहका समकालीन यिनी आफ्ना राज्यका भैयाद गोदेखानको नामले पनि प्रख्यात थिए । त्यस समयसम्म लमजुङ र गोरखाको चीरशत्रुता चलिरहेकोमा ढोर राज्य चौविशी क्षेत्रभित्र पर्ने र राज्य पनि सानो हुनाले चौविशीको समूहमा लागेको थियो । गोरखालीहरूले लमजुङेहरूलाई हराउनुका साथसाथै मकवानपुरमा आएका नवावको सेनालाई पनि हटाएको देखि आत्तिएका लमजुङ आदि चौविशी, वाइसी राज्यहरूले गोरखाको नाश गर्न भनी न्यायनिसाफ गर्न र भेद पार्ने कुरामा कहलिएका ढोर राज्यका खान विचारीका पास गए । उनै ढोर राज्यका खान विचारी गोदेखानलाई पायक पर्ने ठाउँमा निम्ता गरेर जुन राज्यमा जे असजिलो पर्थ्यो, बुद्धिमानीपूर्वक समस्या फूकाई माग्दथे । न्याय निशाफ तर्फ कुनै अरूले छिन्न नसकेका भगडा र भ्रमेलाहरू उनै ढोर राज्यका विचारी गोदेखानकहाँ पठाइन्थे । यिनले त्यस्ता भ्रै-भ्रमेला अनुभवका भरमा बुद्धिमानीपूर्वक किनारा लगाइदिन्थे । चौविशीले उनीसँग गोरखा बढ्दै गएकोमा चिन्ता व्यक्त गरी विचारीको राय बुझ्न प्रश्न राखे । गोरखा राज्य बढ्नुको वास्तविक कारण देवतापितृको मात्र पक्ष हो कि राज्यमा बुद्धिमानी मानिसहरू पनि छन् भन्ने कुराको परीक्षण गर्न एउटा जुक्ति लगाई चारवटा प्रश्न तयार पारी गोरखावाट त्यसको सहि अर्थ लगाई माग्नु पठाउने विचार गरे । त्यसको जवाफ समयभित्रै नदिएमा गोरखालाई सवै चौविशीहरू मिली ध्वस्त पारिने छ भन्ने धम्की समेत लेखिएको थियो । ती चारवटा प्रश्नमा "वढैया, घटैया, वढैयावि घटैयावि, नबढे नघटे" थिए । त्यही

किसिमको खलतार पत्र लेखी चौविशीहरूले सल्लाहगरी गोरखाका राजाकहाँ पठाएका थिए ।

ढोरका गोदेखान विचारीका बुद्धिवाट चौविशीको समूहले पठाएको उपर्युक्त प्रश्नको हल गर्न भनी गोरखाका राजा पृथ्वीपति शाहले सम्पूर्ण भारदारहरूलाई भेला गराई पढेर सुनाउन लगाए । सवैले सुनेपछि गम्भीरता साथ विचार गर्दै थिए । त्यसैबेलामा गोरखाका कान्छा साहेबज्यू रणदूर्लभ शाहले त्यसको अर्थ सजिलैसँग गरेर पत्रोत्तर पठाई दिए । उक्त जवाफमा बढैया = तृष्णा, घटैया = आयु, वढैयावि घटैयावि = पापपुण्य, नबढे नघटे = प्राक्तनकर्म भन्ने अर्थ गरिएको थियो । साथै रणदूर्लभ शाहले त्यस्तो प्रश्न ढोरका विचारी गोदेखानले गर्न सक्तछन् अरूले गाह्रै पर्छ भन्ने घोषणा पनि सोही सभामा प्रकट गरेका थिए ।^{४७}

गोरखावाट पठाइएको प्रत्युत्तर चौविशीको समूहमा पुगी छलफल गर्दा कूटनीतिको अनुभवले परिष्कृत एक परिपक्व व्यक्तित्व ढोरका विचारी गोदेखानले विचित्रको भविष्यवाणि गरेका थिए । उक्त भविष्यवाणि अनुसार एकै राज्यमा विद्या, बुद्धि र पराक्रम एकै ठाउँमा जुटेको हुँदैन, जहाँ जुटेको छ त्यहाँ भगवान् नारायणको वास हुने हुँदा परन्तुमा वाइसी-चौविशीलाई गोरखाले पराजीत पार्ने त्यसै गोरखा राज्यले विजय गर्ने जस्तो लाग्छ भनेका थिए । त्यसपछि सवै चौविशी राजाहरूका भलापाँहरू आ-आफ्ना राज्यतिर फर्केर गए । ती ढोर राज्यका विचारी गोदेखान राजा शिवनारायण खानको राज्यकालमा पनि जीवित थिए ।

वि.सं. १८२८ वैशाख २७ मा नेपाली सेनाले किहूँ दखल गरे । जेष्ठ २५ गतेमा गृहाकोटमा युद्ध हुँदा भीरकोटे राजा हारी गुल्मीतिर भाग्न सफल भए । भीरकोटे सिपाहीले आत्मसमर्पण गरे । भीरकोटे सेनापट्टि नेपाली पक्षमा युद्ध गर्न गएका तनहूँका ९६ जना सिपाही त्यतिखेर त्यतिखेर काटिए । जेष्ठ ३१ गते भीरकोट गह्रौँ र पैयूँमाथि गोरखालीले विजय गरे । त्यसै सिलसिलामा नेपालीले सतहूँमाथि आक्रमण गर्दा सरदार केहरसिंह बस्न्यात सहित ५०० सिपाही मारिए । काजी वंशराज पाँडेलाई पर्वतले पक्रेर लगे । माघ १२ गते चौविशीको मारवाट भागी ढोरमा पुगी लुकेंका नेपाली

सेनालाई चौविसीले आक्रमण गरे । ढोरका राजा शिवनारायण खान त्यतिवेलासम्म त करकापमापरी नेपालकै पक्षमा थिए । तर चौविसी सेनाले संयुक्त आक्रमण गरेपछि ढोरका राजा पनि चौविसीतिर मिलेकाले नेपाली सेनाले वाध्य भएर आत्मसमर्पण गर्‍यो । नेपालका सरदार प्रभु मल्ल र रणसूर पाँडे जस्ता भारदारहरू पक्राउ परे । केही सेना उम्कन सफल भए । भोलिपल्ट वा माघ १३ गते नेपालले भीरकोट, पैयूँ र गह्रौँ माथि गरेको विजय पनि कुनै अर्थ रहेन, पुरानै राज्यमा फिर्ता भए । माघ १४ गते अतिवल् विष्टले रिसिङ खाली गरिदिए । माघ १५ मा रातारात गरी तनहूँ छोडी नेपाली सेना मर्स्याङ्दी नदी तरी पूर्वतिर लागेर सुरक्षित महसुस गरे ।^{५८}

पृथ्वीनारायणको पश्चिम विजयअभियानको सिलसिलामा आरम्भमा केही विजय गर्न सकिने संकेत मिलेता पनि सतहूँमा एकत्रित बलिष्ट फौज जम्मा गरी चौविसीले मुकाविला गर्दा नेपालीले विजय गरेका ठाउँमा राखेका चौकी समेत फिर्ता गर्नुपर्ने गरी नेपाली सेना ठक्कर खाँदै ढोर पुग्यो । १५ दिनसम्म नेपाली सेना भीरकोटमा वसेपछि कुण्ठित भएर ढोरतिर लागे । ढोर राज्यका नेपाली सेनालाई घेराउबाट उम्काउन काजी श्रीहर्ष पन्थ, काजी धौकलसिंह बस्न्यात सतीघाटसम्म पुग्दा ढोरको घेरा छुट्यो ।^{५९} नेपाली सेनाले पश्चिम विजय गर्न अर्को जमर्को गर्नुपर्ने भयो ।

राजा कीर्तिखान (वि.सं. १८३५)

राजा शिवनारायण खानको मृत्युपछि ढोरको राजा कीर्तिखान भए । राजा कीर्तिखान बाबुजस्तै पुरुषार्थी र नेपालका समर्थक थिए । उनका सल्लाहकार गोदेखानले गोरखा बढेर आए पछि विरोध नगर्नु बरु मद्दत गर्नु भन्ने भविष्यवाणी गरेका थिए । त्यसकारण पनि ढोरका राजा कीर्तिखान आफ्नु बुता नपुग्दा नेपालका पक्षधर भए ।

राजा कीर्तिखानका बाबु शिवनारायण र आमा कुण्डलावतीले ढोरका अम्बलमध्ये मुगरनास भन्ने ठाउँमा एउटा धर्मशाला, पानीपौवा र शिवालयको स्थापना गरेका थिए । राजा कीर्तिखानले सोही पौवामा पानी राखी बटुवाको तीर्खा मेटाउने बन्दोबस्त र बटुवा, जोगी सिद्धहरूको बसोवासका निमित्त केही जमीन गुठीको रूपमा छुट्याई दिएका

थिए । धर्मशाला पानीपौवा वरपरको जमीन बगैँचा बनाई किसिम किसिमका फलफूल र कन्दमूलका विरुवा रोपी त्यसको संरक्षण र संवर्द्धनको बन्दोबस्त पनि मिलाई दिएका थिए ।

वि.सं. १८४२ जेष्ठ ३० गते दलजीत शाहले युद्धविना कास्कीको रूपाकोट दखल गरे । त्यसको भोलिपल्ट विनायुद्धले अर्घौँ क्षेत्रमा अधिकार गरे । आपाढ १ गते कास्कीकै सराङकोटमा नेपाली सेनाले अधिकार गर्‍यो । त्यसपछि कास्कीका राजा छोरासहित पलायन गरी नुवाकोटतिर लागे । आपाढ २ गते कास्कीको सेना नुवाकोटको आड लिई नेपाली सेनालाई रोक्न वसेको चालपाई नुवाकोटतिर लाग्दा नुवाकोट नेपालको अधिकारमा पर्‍यो । नुवाकोटमा सतहूँका राजाले नेपालको आधिपत्यलाई स्वीकार गरेका हुनाले नेपाली सेनाको एउटा आश्रय सतहूँकोट हुन गयो । आपाढ १६ गते सतहूँकोटको तयारीपछि नेपाली सेनाले गह्रौँ माथि आक्रमण गर्‍यो । गह्रौँकोटको सेना युद्धमा ठहर्न नसकेपछि त्यहाँका राजालाई गुल्मीका राजाले भगाई कालीपार पुऱ्याएका थिए । गरहूँका राजा भक्तखान ९ वर्षका मात्र थिए । पछि उनले नेपालको आधिपत्य स्वीकार गरेका थिए । त्यसपछि क्रमैसँग रिसिङका राजा वेणीप्रसाद सेन, चरिकोटका राजा चक्रपति खान पनि नेपाल सरकारका अधिनमा आए । ढोर र पैयूँका राजाहरू कमजोर हुनाले र चौविसीको चेपुवामा परेका हुनाले त्यसताका चौविसीका समूहमा लागेका थिए । त्यो थाहा पाएर नेपाली सेनाले आपाढ २० गते दखल गर्‍यो । पैयूँका राजाले नेपालसँग सम्बन्ध नराख्ने हुँदा राज्य गुमी स्वतन्त्र भए भने ढोरका राजा कीर्तिखानले नेपालको आधिपत्यलाई स्वीकारी नेपालको विस्तार अभियानमा ससैन्य संलग्न रहने भए ।

ढोरका राजा कीर्तिखानले आफ्ना सिपाहीसाथ नेपालको पश्चिम गढवालको विजय अभियानमा लागेका थिए । उनले क्रमशः कुमाऊँ, गढवाल, बाह्र ठकुराई, अठार ठकुराई कहलूर, हँडूर, बूसेर, कोथलका युद्धमा विजय गर्दै जयथकको युद्धमा दाखिल हुन पुगे । फलस्वरूप आफ्ना मातहतका ५०० ढोरेली सेनाको नेतृत्व गर्दै जयथकको किल्लामा आक्रमण गर्न जाँदा उनले इज्जतसाथ वीरगति प्राप्त गरे । उनी नेपाल राष्ट्र निर्माणका एक स्तंभ र राष्ट्रिय विभूति हुन् । त्यसकारण

नेपाल सरकारले उनका छोरा जंगवीर खानका नाउमा राजा कीर्तिखानको मरवट भनी खेत १।२० दिइएकोमा जंगवीरका कान्छा बाजेका नाति शुभानखानले लालमोहर मरवटको भोगगर्ने अख्तियार पाएछन् । पछि त्यसलाई वि.सं. १८७९ पौष सुदि २ रोज १ मा पुनः जंगवीर खानकै नाउमा मरवट सरौट थमौती गरिएको छ । यस्ता प्रमाणहरू हेर्दा ढोर राज्यले नेपालको एकीकरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको कुरा प्रमाणित हुन्छ । (परिशिष्ट नं. २) पछि सोही पत्र बमोजिम १८९४ मा ढोर नुवाकोट अम्बलमध्ये पाखेडाँडा भगवती स्वार्समेत खाम्पेमुनी हिलेपानी खिक्याडदी दोभानसम्मको जमीन छापमानचामल हलवन्दी पेटिया भत्ता सोहानीदर्ताको लालमोहर अनुसार भोगगरी आएकोमा वि.सं. १८९५ मा जफत भएको थियो । पछि त्यसबारे साँचो कुरा खोली विन्ति पत्र गर्दा वि.सं १८९८ भाद्रवदी १२ रोज ७ मा छापमाना चामलहलवन्दी पेटि या भत्ता सोहानी दर्ता गरिएको थियो । (परिशिष्ट नं. ३)

वि.सं. १८९७ वैशाख वदि ३ रोज ६ मा श्री ५ राजेन्द्रवाट ढोरका जंगवीरखानका नाउमा ढोरमध्ये मुगरनासा भन्ने ठाउँमा बटुवालाई सुविधा पुऱ्याउन राजा शिवनारायण खानकी रानी कृण्डलावतीले बनाएको पौवापानीको पुनःस्थापना गरी दिन ढोरकै देउराली भञ्ज्याडको पट्टबाँभो जमीनमा पौवा धर्मशाला बनाउनु र त्यसैदेखि उत्तर भैस्याआहालसम्मको १ पाथी विज जाने जमीनमा फूलवारी बनाउने गुठी थप गरिएको थियो । त्यस मितिसम्म पौवालाई गुठी भनी तालवेशी खेतमुरी ३० थमौती गरी पानी खुवाउने र रेखदेख गर्नेलाई अमालीकोरैरकम भारा, चौधरीरकम माफ गरिएको लालमोहर प्राप्त भएको छ । त्यसै लालमोहरका आधारमा अपना खाँतिरजामासँग पौवा धर्मशाला निर्माण गरी पानी राखी बटुवालाई तीर्खा मेटाउनका निमित्त सदावर्त चलाउनु भन्ने अख्तियार प्रदान गरेको प्रमाणित हुन्छ । (परिशिष्ट नं. ४) यसरी ढोरका राज परिवारलाई नेपाल दरवारले सुदृष्टी राखेको भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

सतहूँ राज्य : (परिशिष्ट नं. ६-७-१५)

आठटीका शाह खानदानको एक परिवारको राज्य

नुवाकोट शाखा हो । मिञ्चाखानका माहिला छोरा शिरबुम्बखानले सतहूँ राज्यको स्थापना गरे । सतहूँ राज्यको आवादी २००० भनिएको भएपनि आँटिलो र धनधान्यपूर्ण मानिन्थ्यो । सतहूँको पूर्वतिर कास्की र नुवाकोट, पश्चिममा पर्वत, उत्तरमा कास्की र पर्वत र दक्षिणमा भीरकोट, ढोर र गह्रौँ पर्दथे । यस राज्यको स्थापना राजा वडावम्म वा शिरबुम्बखानले गरेका र उनको राज्य स्थापना वि.सं. १५१० ताका भएको अनुमान ऐतिहासिक तारतम्यवाट गर्न सकिन्छ ।

राजा शिरबुम्बखान (बडावम्मखान) (वि.सं. १५१०-१५७५)

राजा शिरबुम्बखानले सतहूँकोटमा आई आफ्नो राज्य स्वतन्त्र रूपमा स्थापना गरेका थिए । यिनलाई वडावम्म पनि भनिएको कारण खुलेको छ । यिनी भगवान् शंकरको बमभोलेबावाका उपासक थिए र नित्य एक रूद्री गराई गाईको दुधधारा अर्पण गर्ने भएवाट यिनलाई बडावम्म भन्ने नाम पनि दिइएको थाहा पाइन्छ । वमभोले बावाको निमित्त दूधधारा दिन गाई पाल्नु पर्ने भएकोले सतहूँ पसल (सातुपसल) गैह्री जाँघर भन्ने ठाउँमा एक ब्राह्मण शिवलालपाध्य/सुवेदीलाई बोलाई नित्य रूद्री पाठ गर्न र दरवारमा गाईको दूध पुऱ्याउन भनी विर्ता जमीन प्रदान गरेका थिए ।^{१०}

राजा शिरबुम्बखानले आफ्नो राज्य अन्तर्गत पर्ने सतहूँमा श्री शिवको स्थापना गरी त्यहाँ नित्यपूजा गर्नका निमित्त बगैँचा र खेत छुट्याई त्यसैको आयवाट चलाउने बन्दोवस्त मिलाएका थिए । उक्त सतहूँ शिवको पूजा गर्ने काममा ढकाल थरका ब्राह्मणलाई अख्तियार दिई गुठीको चितार्थको काम सुम्पिएको हुँदा नेपालको एकीकरणपछिसम्म पनि निजकै सन्तानलाई परापूर्वदेखि चली आए मुताबिक गर्ने पत्र गरिएको थियो । (परिशिष्ट नं. ५)

सतहूँ राज्यका राजाका कुलगुरु पौडेल थर भएका ब्राह्मणहरू थिए । राजा शिरबुम्बखानले आफ्ना गुरुलाई सतहूँ राज्य अन्तर्गत पर्ने जादीचौर माथि ठूलीपोखरी तलको जमीन ती गुरुहरूको बसोबासको निमित्त छुट्याएका थिए । त्यसरी राजाले दिएको विर्ता जगामा निज पौडेलका सन्ततिहरू फैलिदै बसोबास गरी आएका छन् र सो ठाउँलाई “जादीवितलव”

भनिदै छ । सतहूँकोटे राजाका गुरुको नाम करुणानिधि शर्मापाठ्या रहेको कुरा पनि उनैका सन्ततिवाट थाहा भएको छ । त्यसै कुलमा नेपालका प्रधानमन्त्री पं. रङ्गनाथ शर्मा पौडेल भएको कुरा पनि जानकारी भएको छ ।^{११}

राजा ऐतवमखान (झादित्यब्रम खाँड) (वि.सं. १५७५) :

राजा ऐतवमखानले आफ्नो शीतकालीन राजधानी सतहूँकोतवाट जादीचौरमा सारेका थिए । हालसम्म पनि त्यहाँ पुराना खण्डहर र अवशेषहरू रहेका छन् । राजा ऐतवमले आफ्नो राज्यलाई आर्थिक रूपवाट आत्मनिर्भर पार्ने विचारले ठाउँठाउँमा कुला, नहर र खोल्साकाटी बाँध बनाई जलखेतीपट्टि उन्नति गराएका थिए । सतहूँ राज्यमा त्यस्ता पुराना दर्जनौं कुलो र नहरहरू रहनुको कारण राजाहरूले पनि त्यस्ता कार्यमा रूचि लिएका हुनाले नै हो । शासकहरूले आफ्नो राज्यका वासिन्दालाई सुख सुविधा र सुरक्षा दिनु पर्ने धारणा राखिन्थ्यो ।

राजा महीपतिखान (वि.सं. १६००) :

सतहूँका राजा महीपतिखानका पालामा पर्वतसँगको सम्बन्ध चीसो भएको हुनाले आफ्नो राजधानी पुतलीखेतमा सारेर त्यही दरवार लगाएका थिए । त्यहाँदेखि पुतलीखेत भन्ने ठाउँ चर्चित भएको थियो । उनले ठाउँ ठाउँका वाटाघाटा, पुल, पुलेसा निर्माण गर्ने अभियान चलाए । ठाउँ ठाउँमा ठाँटी, पाटी/पौवा र धर्मशाला निर्माण गराई बटुवालाई सुविधा प्रदान गर्ने योजना गरेका थिए ।

सतहूँका राजा महिपति खानका समकालीक चौबिसी राजाहरूमा पाल्पाका मुकुन्दसेन, गुल्मीका राजा रूद्र शाह, इशमाका राजा रामसिंह राया, धुर्कोटका राजा जोगमल्ल, पर्वतमा प्रतापीनारायण मल्ल कास्कीमा शिवशाही थिए । (परिशिष्ट नं. १०)

राजा लेजुखान (वि.सं. १६३१)

सतहूँका राजा लेजुखानको राज्यकालमा पर्वतसँगको सीमाना नमिली सम्बन्ध बिग्रन गयो । खासगरी सिल्मीक्षेत्रलाई पर्वतका राजा जोगमल्लले सतहूँवाट मोदीनदी तरी सीमाना

मिची कब्जा गर्न ससैन्य हमला गरे । त्यसैकारणले सतहूँ र पर्वतका बीचमा ठूलै वैरत्व सिर्जना भयो । सानोतिनो भडप पनि भयो तर पर्वतहरू हूल्याहा भएकाले सतहूँको केही जोर नचल्दा सतहूँले आफ्ना भैयाद छिमेकी राज्यसंग गुहार माग्न पुग्यो । पर्वतका राजा जोगमल्ललाई एउटा वंशावलीमा नागमल्ल पनि भनिएको छ । सतहूँका राजा लेजुखान र पर्वतका राजा जोगमल्लका बीच युद्ध पर्दा जादीचौरको युद्धमा सतहूँको सेना मारिएर राजाहरूको युद्धस्थलमै द्वन्द्व चल्यो । त्यस द्वन्द्वमा पर्वतका राजाले सतहूँका राजालाई तरवार युद्धमा जीते र लेजुखान त्यसै ठाउँमा काटिए । वि.सं. १६४५ को त्यो युद्धमा लेजुखान मारिए पछि उनका छोरा चामुशाही सतहूँका राजा भए ।^{१२}

राजा चामुशाही । (वि.सं. १६४५):

राजा चामुशाहीका, टाढाका राजाकी नातेदार पर्वतकी मैयासंग विवाह गरेको दाजुको नाम वामु शाही थियो जसलाई पर्वतका राजाले आफ्नो पक्षमा मिलाई सिल्मी क्षेत्रमा कर उठाउन पठाए । तर त्यो कुरा सतहूँका राजा लेजुखानले थाहा पाई वामु शाहलाई मारी आफू त्यहाँको हर्ताकर्ता भएका थिए । त्यही भोकमा पर्वतका राजा जोग मल्लले लेजुखानलाई मारी वामुशाहीको ठाउँमा आफैले सिल्मीक्षेत्रमाथि हुकुम गर्न थाले । यता लेजुखानको मृत्युपछि सतहूँको गद्दीमा चामुशाही बसे । उनले आफ्ना बाबुको हत्याको बदला लिने इरादाले खान राजाहरूको सैन्य एकत्रित गरी पर्वतका राजा कल्याणमल्ल सिल्मी पसेको मौका पारी घेराउ गरेर पर्वत राजालाई त्यही तरवार युद्धमा हाँक दिई मारे । त्यसपछि लेजुखानका नाउमा शासन गर्न थाले । पर्वतका राजा कल्याणमल्ल मारिए पछि उनका नाबालक छोरा राजमल्ललाई बोलाई सतहूँमा चामुशाहीलाई राजा मान्ने र सीमानाको बारेमा मोदी नदीतरी पर्वतले दक्षिणतिर नजाने भन्ने सल्लाह गरी थिति बनाएका थिए । यसरी पर्वत र सतहूँको उत्तरपश्चिमी सीमानालाई मोदीनदि रतीखोलाले पर्वत र कास्कीलाई छुन्थ्यो तापनि पर्वतले बल मिच्याई गर्दथ्यो ।^{१३} त्यसलाई सतहूँले ठ्याँस खुवाएको थियो ।

सतहूँकोटे वंशावलीमा राजा चामूशाही पछि क्रमशः तुलाशाही, बहादुर शाही, क्षेत्र (छेत्र) शाही, पृथ्वीपति शाही, दावानलशाही राजा भएको वर्णन पाइन्छ । त्यसपछि पुनः चामूशाही नाम गरेका अर्कै राजा सतहूँमा भएको देखिनाले सजिलोको निम्ति पहिलोलोलाई । र दोस्रोलाई ॥ भनी अध्ययनमा उल्लेख गरिएको छ । (परिशिष्ट नं. ८-९)

राजा चामूशाही ॥ (वि.सं. १८००-१८२३)

सतहूँका राजा चामूशाही ॥ को राज्यकालमा त्यहाँको वाह्य र आन्तरिक अवस्था राम्रो देखिदैन । सतहूँकोटे राजाको आर्थिक अवस्था सोचनीय बन्दै गएको थियो । त्यसकारण राजाले राम्रा-राम्रा जमीन आफ्नो हकबाट राज्यका धनीमानीबाट रकम सापट लिई रजवन्दीमा बेच्ने गरेका प्रमाणहरू भेटिएका छन् । अन्य वाइसी र चौविसी राज्यको स्थिति पनि त्यतिबेला त्यस्तै रहेको बुझिन्छ । राजा चामूशाहीको राज्यकालमा त्यस राज्यको राजधानी सतहूँकोट रजस्थल बलमपुन्याडाँडामा रहेको कुरा थाहा हुन्छ । राजा चामूशाहीले जोखूपाध्याबाट रू. १३६/- सापटी रकम लिई त्यसको बदलामा ३० मुरी उब्जा हुने खेत वि.सं. १८०० मा रजवन्दक दिएको पत्र प्राप्त भएवाट राज्यको आर्थिक स्थिति नाजुक रहेको स्पष्ट देखिन्छ ।^{४४} सतहूँका राजाको सम्बन्ध पर्वतसँग पुस्तौंदेखि नराम्रो भएको हुनाले अनुकूल परेमा गोरखासँग राम्रो सम्बन्ध राख्ने चेष्टा रहन्थ्यो । तर त्यस्तो दोहोरो अनुकूल चामूशाही ॥ को पालामा परेको कुरा हामीलाई थाहा छैन ।

राजा दीर्घराज शाह (वि.सं. १८२३-१८५२)

राजा चामूशाही ॥ पछि दीर्घराज शाही सतहूँको राजा भएका थिए । उनको राज्यकालमा पर्वतको नेतृत्वमा चौविसीको एक संगठन बन्न थालेको थियो । वि.सं. १८२८ मा पर्वतका राजा कीर्तिवम मल्लले चौविसी क्षेत्रका सेना एकत्र गरी नेपालवाट पश्चिम विजय गर्न गएको सेनालाई सतहूँको युद्धमा नराम्रोसँग हराईदिएका थियो । त्यसवेला नेपालले पश्चिमतिर वलियो सेना पठाई स-साना राज्यलाई मिची सतहूँको पकुवामाथि जहरेखोलाको मुहान पञ्चासेलेक र डहरेको लेकमा आड लिई किल्ला बाँधी बसेको थियो । त्यो क्षेत्र सतहूँ राज्य

अन्तर्गत पर्दथ्यो । त्यही मौका छोपी पर्वत लगायत चौविसीको सेनाले नेपाली सेनामाथि जाई लाग्यो र भयङ्कर युद्ध चल्यो । काजी केहरसिंह बस्न्यात युद्ध गर्दागर्दै मारिए भने काजी वंशराज पाँडे चौविसीको घेराउमा परी घाइते भई पत्नी पर्वतको बेनी पुन्याएर थुनिए । यसरी चौविसीले युद्ध जीते ।^{४५}

सतहूँको सरहदमा रहेको नेपाली फौजलाई चौविसीले त्यसरी हराएपछि पर्वतले सारा विजयको जस लिएकोमा सतहूँका राजालाई पटककै चित्त नबुझेकोले युद्धक्षेत्रमा नै दोहोरो वाक्युद्ध चल्यो । अन्ततः देवनाथ पण्डितको मध्यस्थतामा सतहूँ र पर्वतका राजाबीच सगुतामानी सन्धि गराई त्यस खिचोलालाई मिलाएका थिए । त्यस्तो महत्त्वको कार्य गरेवापत निज देवनाथ पण्डितलाई पर्वत र सतहूँमा विर्ता जमीन मिलेको थियो । सो जमीन सतहूँ अन्तर्गतको जादी गाउँको पुछारको कोइराला खेत १।२० र त्यसको घडेरी पाखा मुरि १ पाथि ५ धैयाको विउजाने जमीनलाई चारकिल्ला तोकी विर्ता गरिएको थियो ।^{४६} त्यहाँदेखि पर्वत र सतहूँको बीच राम्रो सम्बन्ध रहेको बुझिन्छ । पर्वतले सतहूँलाई नुवाकोट राज्य अन्तर्गत पर्ने लामोडोहो गाउँ प्रदान गर्दा त्यो क्षेत्र सतहूँ राज्यको सरहद मानिन थाल्यो भन्ने प्रमाण वि.सं. १८३५ मा भएको थाहा हुन्छ ।

वि.सं. १८४२ आषाढ ७ गते सतहूँका राजाले नेपालसँग मित्रता गरेर पश्चिम विजय अभियानमा साथ दिने वाचा गरे ।^{४७} राजा दीर्घराज शाहले वि.सं. १८०० मा चामूशाह ॥ ले जोखूपाध्यालाई दिएको रजवन्दकीलाई नवीकरण गरेका थिए । नायव बाहदुर शाहले वि.सं. १८४३ पौष ७ रोज ३ मा सतहूँलाई दामाँको खेत बकस गरिदिएका थिए ।^{४८} वि.सं १८४५ जेष्ठसुदि १० रोज ६ मा श्री ५ रणवहादुर शाहले सल्यानी रानी विलाशकुमारीलाई लेखेका पत्रमा “भिकोट, रिसीड र सतहूँलाई १।१ केही दलबल समेत पश्चिमतिरका सहभारकन प्यूठान पुग्ने” भन्ने निर्देशन गरिएको छ ।^{४९} वि.सं १८५२ मा राजा दीर्घनारायण शाहले रू. ३००। जनतावाट सापटी लिई जमीन रजवन्दक राखिदिएका थिए । त्यो परम्परा चौविसीहरूमा पछिसम्म रहेको बुझिन्छ । राजा दीर्घराज शाहका छोरा टेकवहादुर

शाही भएको कुरा पनि पुरानो लेखोट वंशावलीबाट थाहा पाइएको छ ।

नुवाकोट राज्य:-

नुवाकोटलाई एकीकरण पूर्व "छहज्जार नुवाकोट" भनिन्थ्यो । यसको स्थापना वि.सं. १५१० मा राजा मिञ्चाखानबाट भएको थियो । मिञ्चाखानले नुवाकोटमा पहिल्यै आएर कोटकिल्ला तयार गरेको बुझिन्छ । उनका सन्तानमा जेठा भक्तिखानले वपौती नुवाकोट राज्य थामी खाए भने माहिला छोरा शिरबुम्बखानले सतहूँ राज्यको स्थापना गरे भने कान्छो छोरा विचित्र खानले कास्कीमा आफ्नो ठकुराईको जगेर्ना गरेका थिए । आँधीखोलाको मुहानमा पर्ने यो नुवाकोट राज्य अन्तर्गत पञ्चकोशीको लेक र डहरेको लेक पर्दथे । यस राज्यको चारकिल्लामा पूर्वतिर कास्की र ढोर राज्य, पश्चिममा सतहूँ, पर्वत र कास्की राज्य, उत्तरमा कास्की र तनहूँ राज्य र दक्षिणमा ढोर, सतहूँ, भीरकोट र गह्रौँ राज्यहरू पर्दथे ।

राजा भक्तिखान (वि.सं. १५१० - १५४४):-

राजा भक्तिखानको अर्को नाउँ जयमतिखान पनि थियो । यी जन्मेको स्याङ्जाको टक्सारनेरको मट्टिखान गाउँमा हो । यिनी जन्मेपछि सो ठाउँको नाउँ नै मतिखान वा मट्टिखान रहन गएको थियो । नुवाकोटका राजा भक्तिखानले प्रिन्तनुपाध्या सुवेदीलाई स्याङ्जा नुवाकोटको आरुखर्क भन्ने ठाउँमा विर्ता जमिन दिई बसोबासको घडेरी समेत प्रदान गरेका थिए । ६० राजा भक्तिखानको विवाह पर्वतका मल्लजीको छोरीसँग भएको थियो । उनको नाम थाहा पाउन सकिएको छैन ।

राजा कनकवम्म खाण (वि.सं. १५४४ - १५६७):-

नुवाकोटका राजा कनकवम्म खाणले आफ्ना मावली राज्यको बहकाउमा लागेर कास्कीका राजा कुलमण्डल शाहलाई हाँक दिई चापाकोट गल्याडभित्रको पाखुरेकोलेक माथि धावा बोल्न लगाए । कास्कीका राजाले आफ्ना कुँवर भारदार कीरू कुँवरलाई पाखुरेको लेक विर्ता दान दिएकाले त्यहाँ गोठ खरक लगाई कुँवरहरूले खरक बनाई २२ खरक भनी बस्न थालेका थिए । एकाएक नुवाकोटका राजाले पञ्चासेको उत्तरी पानीढलो कास्की राज्यको सरहदमा हुँदाहुँदै

त्यसमा अटेर गरी नुवाकोटे राजाले त्यहाँ आफ्नो सेना पठाई दखल गर्न लगाए । त्यो विषयमा कास्कीका राजालाई खासै जानकारी पनि थिएन । तर राती एकाएक नुवाकोटे सेनाले पाखुरेको लेकमा आई थर्पू हाली भोलिपल्ट कास्की माथि आक्रमण गर्ने तयारी गरेका थिए । गोठमा खर्क बनाई पाखुरेको लेकमा गएका कास्कीका भारदार कीरू कुँवरले साँझबाटै कल्याडकुलुड जस्तो आवाज सुनी चीयो वस्न गए । उनले शय सवाशय जति नुवाकोटे सेनाले त्यहाँ बास बसेको चाल पाई रातैमा एक चारपाटे मूगो ताछेर नुवाकोटे सेना मस्त निदाएको बेलामा थर्पुमा पुगी एकै चोटमा लामलागी सुतेका सेनालाई ५ जनाको दरले सोत्तर पारेर आफ्ना खरकमा फर्केका थिए । त्यस घटनापछि नुवाकोटले कास्कीमाथि कहिल्यै धावा गरेको थाहा पाइन्न ।

राजा मणिराज खान (वि.सं. १५६७ - १५९९):-

नुवाकोटका राजा मणिराज खानले आफ्नो राजधानीबाट पूर्वतिर पर्ने क्रिस्ती नाच्ने चौरमा राज ज्योतिषी विशैजैशीलाई कास्की गुण्टेचौर लौसीढुंगावाट ल्याई बसोबासको विर्ता प्रदान गरेका थिए । निज विशैजैशी (सुवेदी चुवाई) लाई राजा मणिराज खानले ६० मुरी धानखेत र २५ सर पाखो ५ मुरी घैयावारी विर्ता स्वरूप दिएका थिए । त्यसै क्रमानुसार नेपालको एकीकरणपछि पनि स्याङ्जा टक्सार र क्रिस्तीका विशैजैशीका सन्ततिहरूलाई २५ सरखेत (१०० मुरी माटो) मिनाहा गरी अरू बाँकी विरौटो जमीनको रू. २५।- तिरौं ठेकी जनरल भीमसेन थापाले विर्ता हरण गरेर रैकर बनाएका थिए । ६२ राजा मणिराज खानले उनै विशैजैशीलाई नुवाकोट कालीकामा र शिव मन्दिरमा चाहिने समीधा, मौलो र वलिको बन्दोबस्त मिलाउने जिम्मा पनि दिएका थिए भन्ने कुरा पनि जानकारी भएको छ ।

राजा माणिक शाही (वि.सं. १५९९ - १६२८):-

नुवाकोटका राजा माणिक शाहीका पालामा मल्याड्दीमा कुलो काटी सिंचाई गर्ने व्यवस्था मिलाईको थियो । उनैको पालामा कार्कीनेटामा खूब आवादी बढ्न गएको थियो । नुवाकोटेहरूले आफ्ना शीपले डहरेकालेकको निगालोबाट

चूयाकोत्रा भकारी पेटारा बनाई काम चलाउँथे भने हरपनमा प्रशस्त वेतको भाडी हुनाले त्यहाँबाट वेतका लहरा जेउरा ल्याई दाम्ला डोराको काम चलाउँथे । त्यसैले नुवाकोट भेकमा एउटा उखानै बनेको थियो । “डहरेको निगालो हरपनको वेत कार्कीनेटा घडेरी मल्याडदीको खेत” इत्यादि ।^{१३} त्यसका साथै राजा माणिक शाहीले फेदी खोलादेखि नुवाकोटसम्म जाने वाटोलाई चौडापारी घोडा दोहोरो चलनसक्ने गरी बाटो बनाई त्यहाँ सिंढी छापन लगाएका थिए । उनले बाहेटारी भन्ने ठाउँमा एक धर्मशाला पौवा बनाउन लगाएका थिए । राजा माणिक शाहीले आफ्नो मुकाम नुवाकोटमा ठूलो दरवार र कालीमन्दिर बनाउन लगाएका थिए ।

राजा माणिक शाहीको राज्यकालमा कास्कीमा जलाल शाही, लमजुङमा नरहरि शाह, गोरखामा द्रव्यशाह र पर्वत राज्यमा राजा नारायण मल्लहरूले राज्य गरेको थाहा हुन्छ ।^{१४} कास्की र लमजुङका राजाहरूसँग नुवाकोटे राजाको सम्बन्ध राम्रो देखिन्छ । तदनुसार उनले आफ्नो नवनिर्मित नुवाकोट दरवारमा पनि थरघर र सुसारेको दरवन्दी वसाल्ने काम गरेको बुझिन्छ ।

राजा भूपति शाही (वि.सं. १६२८ - १६५१):

नुवाकोटका राजा भूपति शाहीले नुवाकोटको टप्पुमा कालीको रक्षक एउटा भैरवको स्थान बनाउन लगाएका थिए । त्यस भैरवस्थानको वरपर अग्ला हुने रूखका विरूवा रोपन पनि लगाए । २०० मीटर हुँगे सिंढी चढेपछि मात्र पुग्नसकिने गरी निर्माण गरेको उक्त नुवाकोटको भैरवस्थानमा उक्त सिंढी रानी शाहजंगीले लगाएको कुरा जानकारी हुन्छ । त्यसवेलादेखि उक्त मन्दिरमा निकै चहलपहल बढ्न गएको थियो । हाल भैरवको स्थानमा एउटा माटाको ढिस्को मात्र शेष छ त्यसै ढिस्को माथि राजा भूपति शाहीले भैरवको मूर्ति स्थापित गराएका थिए । पछि नेपालको एकीकरण पछि नुवाकोट उजाड भएकोले त्यो भैरवमूर्ति चोरी भएको कुरा स्थानीय वासिन्दाबाट जानकारी भएको छ । चौविसी राजाकै पालावाट नुवाकोट भैरवको पूजा दैनिक रूपमा हुन्थ्यो । हाल त्यहाँ वि.सं. १९२१, १९२२ र १९६४ मा चढाएका घण्टाबहेक ऐतिहासिकता सिद्ध गर्ने सामग्रीहरू उपलब्ध भएका छन् । ठूलादेखि साना त्रिशूलहरूमा

कुनै अक्षर कुँदिएका छन् । वर्तमानकालसम्म पनि आफ्नो आकांक्षा पूगोस् भनी स्थानीय मानिसहरू नुवाकोट भैरवको भाकल गर्दछन् र त्यो पूरा भएपछि त्यहाँ पञ्च बलिसहित पूजा गर्दछन् ।^{१५}

राजा भूपति शाहीले मौरदल्यगोत्रीय तिमिल्सेना थर भएका ब्राह्मणहरूलाई भैरवस्थानका पूजारी बनाई दिएका अद्यापि ती ब्राह्मणहरूले त्यस ठाउँमा नित्यपूजा चलाई आएका छन् । त्यहाँ पूजा गरेवापत् ४ मुरी १० पाथी अन्न गुठी ठेक्का स्वरूप पाउँदै छन् । जसबाट नित्यपूजा सञ्चालन गर्न सार्दै अपर्याप्त भएको छ । नुवाकोटमा पानीको असुविधा पहिलेवाट रहेकोले राजाले घर्ति थर भएका मानिसलाई पानी खेप्ने मानिसको रूपमा राखेको पनि स्याङ्जा नुवाकोट निर्मलपोखरी फोक्सीडका पण्डित रविलाल पोखरेलबाट जानकारी भएको छ । परिशिष्ट नं. ११ ।

राजा भूपति शाहीले श्रीकाल भैरवको पूजा चलाउन भनी ठूलो द्रगन्या खेत १०, कोय्याबोटयाखेत १० ठूलो द्वारवेशीखेत १२० गरी जम्मा १४० खेत गुठी भनी छुट्याई दिएका थिए । नेपालको एकीकरण पछि पनि त्यो खेतको गुठी थमौती गरिएको थियो । बेलाबेलामा खोलोपैहो लागी उब्जामा धक्का पारेकोले राणाकालमा १७३७३ मा कसर कटाई ठेक्कामा पूजा चलाउने परम्परा शुरु गरियो । त्यसवाट येनकेन पूजा चलेकै थियो र पूजारीले पूजा गर्ने र दमाइहरूले पूजा गरी नगरा लगाउने गर्दथे ।^{१६} २००७ सालसम्म नुवाकोट भैरव र कालीका देवीको पूजा परम्पराको रीतिले चलीरहेको थियो । तर त्यसपछि छाडापन आएकोले पुरानो कुराको कमैले मान्यता गरेवाट त्यहाँ पनि त्यसको धर्मलोप हुने असर देखिन्छ । आजकल गुठीलाई मोहीको कल्याण गर्ने निहूमा रैकरमा परिणत गरी मठ, मन्दिर, गोम्बा र विहारहरू अब सिद्धिने बाटोतिर लागिरेहेको स्पष्ट देखिन थालेको छ । पहिलेका पूर्वजहरूले हाम्रै समाजको समृद्धि ठानी गुठी राखेका थिए । हामीले त्यो मास्दै छौ ।

राजा विश्राम शाही (वि.सं. १६५१-१६७८):

नुवाकोटका राजा विश्राम शाहीले नुवाकोट दरवार प्राङ्गण भित्र पर्ने पूर्वपट्टिको कुनामा कालीका देवीको पूजा गर्ने ठाउँमा एउटा राम्रो मन्दिर निर्माण गरिदिएका थिए । पहिले

त्यो मन्दिरलाई कोतघर भनिन्थ्यो र राज्यभरका योद्धाहरूले युद्धका वेलामा प्रयोग गर्ने सारा हातहतियारहरूको भण्डारन पनि गरिन्थ्यो । कालीका देवी युद्धकी आराध्यदेवी हुनाले त्यहाँ कुनै मूर्तिको स्थापना गरिएको थिएन । राजा विश्राम शाहीले सो कालीका देवीको मन्दिर बनाएको लिखित आधार पाउन सकिएको छैन तापनि भू.पू. माननीय स्व. दयाविक्रम शाहको भनाई अनुसार सो मन्दिर राजा विश्राम शाहीवाट भएको कुरा उनले परम्परादेखि सुन्दै आएको भन्ने वर्णनवाट जानकारी पाइएको हो ।

वर्तमानकालमा नुवाकोटकी कालिका मन्दिरभित्र केही प्राचीन हातहतियार तरवार, खड्ग, खूँडा, कटारी, भाला, परशू तथा दाउहरू खिया परेको अवस्थामा रहेका छन् र ती सबैको रेखदेख राम्ररी भएको छैन । त्यहाँ वडादशैमा नवरथाभर, चैतेदशैमा सप्तमीवाट दशमीसम्म पूजापाठ गर्ने वलि चढाउने गरिन्छ । पूजाको गुठी नभएकोले स्याङ्जाका गाउँहरू गणेशदह, पौत्रै जिल्ला कार्यालय, फेदीखोला, आरूखर्क जस्ता गाउँवाट पूजा खर्च र आवश्यक सरजाम पठाउने परम्परा कायम छ । पर्वमा मात्र पूजा गरिने हुँदा अरुवेला मन्दिर बन्द रहन्छ ।^{६७}

राजा विश्राम शाही पछि क्रमशः त्रैलोक्य शाही, वाज शाही, नरनारायण शाही, रूद्र शाही र इन्द्रभूपाल शाहीका वारेमा सप्रमाण जानकारी प्राप्त छैन ।

राजा अरिमर्दन शाह (अरिदम्भ शाह) वि.सं. १८२६:

गोरखा राजघरानाको नेतृत्वमा नेपाल एकीकरण भइरहेको समयमा नुवाकोटमा अरिमर्दन शाह राजा भएकाले त्यो गोरखा शक्तिले नुवाकोटलाई बाँकि राख्ने छैन भन्ने सोचाई थियो । त्यही कुरालाई मुख्य मुद्दा बनाई पर्वतका राजा कीर्तिवम मल्लले स्याङ्जाका राजाहरू र कास्की, लमजुङ र तनहुँका राजाहरूलाई पनि आफ्नो गुटमा मिलाए । वि.सं. १८२८ मा गोरखाली सेनालाई चौविशीले हराएपछि पर्वतका राजाले चौविशी राज्यमा आफै पुगी गोप्य सल्लाह र सैन्य संगठन गर्न थालेका थिए । वि.सं १८३५ मा कीर्तिवम मल्ल नुवाकोट आइबसेका थिए । वि.सं. १८३९ मा पर्वत र लमजुङको संयुक्त सेनाले गोरखामा आक्रमण गर्दा चौविशी

शक्ति हाँच्यो । वि.सं. १८४० फागुन २० गते नेपाली सेनाले कास्की भण्डारीढिकको हुँदै साम्मीकोवाटो नुवाकोट पुगी डहरेको लेकमा भयङ्कर युद्ध चलेकोले नुवाकोट त्यस युद्धमा हाँच्यो । फलस्वरूप नुवाकोट सधैँको निमित्त नेपालमा मिल्यो । मान्द्राशाही वा मानविक्रमका पालामा नयाँ दरवार लगाई आरूखर्क सरे । श्री भद्रशाही नुवाकोट बसे । आरूखर्क गएका राजाका भाइले शिवालय दरवार र बगैँचा तयार गरेर त्यहाँ राम्रो सभ्यताको विकास भएको थियो ।^{६८} त्यहाँ अखण्डध्वनि पछिसम्म थियो ।

नुवाकोट पश्चिम ४ नं. को केन्द्र मानिन्थ्यो र त्यहाँ जिल्लास्तरीय अड्डाहरू निर्माण गरिएका थिए । वर्तमानकालमा त्यहाँवाट जिल्ला सदरमुकाम स्थानान्तरण भई सिद्धार्थ राजमार्ग आँधीखोलाको तटवर्ती स्थान स्याङ्जा वजारमा सरेको छ । त्यसवेलामा स्याङ्जा जिल्लाका सम्पूर्ण प्रशासनिक तथा अन्य कार्यहरू बडाहाकिमको रेखदेखमा नुवाकोटवाट हेरिन्थ्यो । आजकल ती कार्यालय भवनहरू खण्डहरमा परिणत हुन गएका छन् । जलवायु र प्राकृतिक रमणीयताले परिपूर्ण नुवाकोट ऐतिहासिक र पुरातात्विक दृष्टिवाट पनि महत्त्वको क्षेत्र मानिन्छ ।

समुद्र सतहवाट ६०००' उचाइमा रहेको नुवाकोटमा जाने १४ किलोमिटरको मोटरवाटो निर्माणाधीनावस्थामा रहेको छ । यहाँ हालसम्म पनि भैरवस्थान, देवीस्थान, रानीले कपाल कोर्ने ढुंगा तथा स-साना ऐतिहासिक स्मारकहरू असंरक्षित अवस्थामा रहेका छन् । पुराना समयका राजा रजौटाहरूले गरेका निर्माण कार्यका पुनरावलोकन गरी यथार्थ कुरा अध्ययन गरी नयाँ पिढीलाई पर्यटकीय विकास गर्नसकेमा नुवाकोटको भविष्य उज्यालो पार्न सम्भव देखिन्छ ।^{६९}

टिप्पणीहरू

१. दिलीप खाँण, वालिङ नगरपालिकाका उपमेयर, गढौँकोट गा.वि.स. वार्ड नं. ३ पेखुवाखोरसँग संग्रहित शाहहरूको प्राचीन वंशावलीवाट उतार गरिएको आधारमा ।
२. राजाराम सुवेदी, "नेपालका शाहवंशीय कनिष्ठ

३. राजाहरू" वैद्यनाथ क्षेत्र वर्ष ९, अंक ९ (काठमाडौं: श्री वैद्यनाथ क्षेत्र विकास संस्था, २०५८, राज्यारोहण विशेषाङ्क) पृष्ठ, ४७-५०)
३. Dr. Hussain Khan, The Genesis of the "Title Shah of the Ruling Family of Nepal" **Journal of Central Asia**, Vol XII, No. 2 (Dec, 1989) PP. 83-84
४. ibid.
५. राजाराम सुवेदी "राजा कुलमण्डल शाह" रत्नश्री वर्ष २८ अंक २, (२०४७) पृष्ठ २४-२६ ।
६. J. Allan, **The Cambridge Shorter History of India** (Delhi S. Chand and Company, 1962) PP. 300-305.
७. H. Khan **Op. cit**, P. 86
८. कर्णाली प्रदेशमा शाहीको अर्थ आफ्ना पतिलाई जनाउने पाइन्छः
"हिउँजति मालिका पड्यो पाटन पुरिनै
शाही दुरै मुपन दुरै मया दुरिनै ।"
९. बालकृष्ण पोखरेल, **खस जातिको इतिहास** (बिराटनगर उदात्त अनुसन्धान अड्डी, २०५५) पृष्ठ. १५ ।
१०. राजाराम सुवेदी, "कर्णाली प्रदेशका राजा आदित्य मल्लको शाके १२३८ को ताम्रपत्र" **C.N.A.S. Journal** Vol. II, No. 3. (2041 B.S.) P. 117.
११. कास्की जिल्ला ढिकुरपोखरी गा.वि.स. वार्ड नं. २ का स्व. पं. नरपति सुवेदीको पुस्तैनी संकलनमा रहेको वंशावलीबाट उद्धृत वंशावली ।
१२. ऐजन
१३. ढुण्डिराज भण्डारी, **नेपालको ऐतिहासिक विवेचना** (वाराणसी: कृष्णकुमारी देवी, २०२५) पृष्ठ, १५३-५४ ।
१४. योगी नरहरिनाथ, **इतिहास प्रकाश** (काठमाडौं: इतिहास-प्रकाश-मण्डल २०१२) पृष्ठ, ६७-६८ ।
१५. बाबुराम आचार्य, श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाह (काठमाडौं: श्री ५ महाराजाधिराजका प्रेस सचिवालय, राजदरवार, २०२४) पृष्ठ २ ।
१६. राजाराम सुवेदी "चौबिसी राज्यको सारतत्त्व" गरिमा १२० (२०४९ मंसीर) पृष्ठ ६०-६२ ।
१७. सूर्यविक्रम ज्वाली, **पृथ्वीनारायण शाह** (दार्जिलिङ नेपाली साहित्य सम्मेलन श्याम ब्रदर्स, २०३३) पृष्ठ ५-७ ।
१८. देवीप्रसाद रेग्मी "वनवासी" **आँधीखोले लोकसंस्कृति** (स्याङ्जा: चित्रलेखा प्रकाशन, २०५५) पृष्ठ १-५ ।
१९. नारायणप्रसाद क्षेत्री, **आलमदेवी र शाहवंश** (स्याङ्जा: जिल्ला पञ्चायत कार्यालय, २०३५) पृष्ठ १-५ ।
२०. ऐजन
२१. "स्वस्ति श्री मन्महाराजा शाहीखानको वंशावली लेखिते: पश्चिम दिसा उज्जैननगरी मानदेश क्षिप्रानदी चित्तवरगढका चन्द्रवंशी विक्रमादित्य जोगसिद्धराजा थिया, तनका पुत्र चल अचल २ भाइपनि जोगसिद्ध थिया तन्का पुत्रवती श्रीरानी ४ पुत्र ५० ततै समयमा श्रीमाई इष्टदेवता अम्बिका अम्बिकादेवता अम्बिकाको पूजाहरू विकासनभइन् र विष्फोटकादि रोगले रानीपुत्रसवै वितिगया. चल अचल २ भाइपनि मनउदास भै योगमार्गमा प्रवीण भै श्रीप्रयागक्षेत्रमा गै पूर्वदिसावागमती छप्पर छाई वस्या. श्रीमाइका भक्तिका जोगले माइ प्रसन्न भइन् फलागिरी फूटी अर्को कन्यारुपकट भै बोलिन्. करोवत लाग्या २ भाइका शिरका छुरी उतारी अम्बिका हुँ तिमीलाई वर दिन्छु वर हौं भनी बोलिन्. ताहा देखिन् करजोरी श्रीइष्टदेवीथें वर माग्दा भया "हें माई चित्तवरगढका वर्जछरसबशत्रुदेखि निर्भय अदापुत्रकलत्रको जय सदातपाइको दर्शन यति वर

- हामीलाई पाउँ” भन्दा २ भाइप्रति अम्बिका बोलिन् हे राजन् हो मेरा नाम अम्बिका हो । सरदकालमा नवरात्री विधिपूजा वलिहोमयज्ञदान प्रतिष्ठान गर्नु तिमी २ भाइले भाग्यको वरसिद्ध होला. चैत्राष्टमीमा सोहीमा वराखी श्रद्धासंग पूजागर्नु र तिमी २ भाइले व्रतमा मागेको वरसिद्ध होला भनी मर्जि भयो, चितवरगढमा बढाई भयो. शत्रुवश्य भया. निर्भय भया..... ताहादेखि कांकडा आइदेवी स्थान बनाई ज्वालाप्रकट भइन्, ताहादेखिकूलपुजाथान बनाया. ताहादेखि कालीकातीरमा आईलसर्घा थानवनाई मुका किया । ऐजन
२२. देवीप्रसाद भण्डारी, “श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका समयका निश्चित सम्बन्ध र तिथिमितिहरू” पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ९ (२०२३ वैशाख) पृष्ठ ३०-७ ।
२३. राजाराम सुवेदी, “पैयूँ राज्य” गरिमा, पूर्णाङ्क १७३ (२०५४ वैशाख) पृष्ठ ५१-९ ।
२४. महेश्वर शर्मा, स्याङ्जाका चौबीसे राज्यमा रुमलिंदा (स्याङ्जा: जनकराज ढुंगाना, नीलकण्ठ काफ्ले, आस्था प्रकाशन २०५६) पृष्ठ २८ ।
२५. देवीप्रसाद भण्डारी, “ऐतिहासिक शिरोमणि श्री बाबुराम आचार्यज्यूसँग प्रार्थना” पूर्णिमा, पूर्णाङ्क २१ (२०२६ वैशाख-असार) पृष्ठ २२-३७ ।
२६. देवीप्रसाद भण्डारी, “ऐ. शि बाबुराम आचार्यज्यूले रचना गर्नुभएको नेपालको संक्षिप्त इतिहास”, पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ५० (२०३८ भाद्र) पृ. १७ ।
२७. ऐजन, पृष्ठ २९ ।
२८. दिनेशराज पन्त, “वि.सं. १८३२ देखि १८५३ सम्मको नेपालको इतिहासमा नयाँ प्रकाश पार्ने केही पत्रहरू” पूर्णिमा, पूर्णाङ्क १७, (२०२५ वैशाख-असार) पृष्ठ ४८ ।
२९. दिनेशराज पन्त, “आश्रित राज्यउपर बहादुर शाहले लिएको नीति” पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ६ (२०२२ श्रावण) पृ. ५३ ।
- योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह भाग १ (दाङ: आध्यात्मिक परिषद्, २०२२) पृष्ठ ४-५ ।
३०. पूर्ववत्, टिप्पणी नं. २४
३१. F.B. Hamilton, An Account of the Kingdom of Nepal (New Delhi: Manjushree Publishing House 1971) PP 238-41.
३२. सुवेदी, पूर्ववत्, टिप्पणी १६, पृष्ठ ६०-६२ ।
३३. राजाराम सुवेदी, गुल्मीको ऐतिहासिक झलक (तम्घास: किरण पुस्तकालय, २०५५) पृष्ठ, ४५-६० ।
३४. नारायणप्रसाद क्षेत्री, पूर्ववत्, टिप्पणी नं. १९, पृष्ठ १५-१८ ।
३५. गितु गिरी, प्यूठानको ऐतिहासिक झलक (प्यूठान: जिल्ला विकास समिति, २०५२) पृष्ठ १५-१७ ।
३६. मोहनबहादुर मल्ल, “बाइसे चौबीसे परिचय” नेपाली, पूर्णाङ्क ६६ (२०३२ माघ-चैत्र), पृष्ठ ३-३८ । विष्णुप्रसाद घिमिरे, पाल्पा राज्यको इतिहास (चितवन: पद्मवती घिमिरे, २०४५) पृष्ठ ३० । टेक ब. श्रेष्ठ, पर्वत राज्यको ऐतिहासिक रुखरेखा (काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०४२) पृष्ठ ६ ।
३७. बाबुराम आचार्य, श्री ५ वडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी (काठमाडौं: श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख संवाद सचिवालय, राजदरवार, २०२५) पृष्ठ ५७३, ५८८ ।
३८. मोहनप्रसाद खनाल, इतिहास प्रभात (काठमाडौं: मोहनप्रसाद खनाल २०२६) पृष्ठ ४६-४७ ।
३९. आचार्य, पूर्ववत्, टिप्पणी ३७, पृष्ठ ५७२-७३, बाबुराम आचार्य, “गोरखा विजयकालका घटना”, पूर्णिमा, पूर्णाङ्क २७ (२०२९ आश्विन) पृ. १६६ ।

४०. बाबुराम आचार्य, नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त (काठमाडौं: प्रमोदशम्शेर र नीरविक्रम प्यासी, २०२२) पृष्ठ ५४-५५ ।
४१. पूर्णिमा, पूर्ववत्, टिप्पणी ३९, पृष्ठ १६९ ।
४२. शर्मा, पूर्ववत्, टिप्पणी-२४, पृष्ठ, ३५ ।
४३. सुवेदी, पूर्ववत्, टिप्पणी नं. १६ पृ. ६० ।
४४. साफल्य अमात्य, सांस्कृतिक सम्पदाको प्रारम्भिक सर्भेक्षण (काठमाडौं: पुरातत्व विभाग, २०४६) पृष्ठ ५८-५९ ।
४५. योगी नरहरिनाथ, आध्यात्मिक नेपाल एवम् देवदेशो-हिमालय (काठमाडौं आर्षविद्या शोध केन्द्र, २०३८) पृष्ठ ४८ ।
४६. Hamilton, op.cit, no. 31, PP 240-3.
४७. रमेशजंग थापा, नेपाल देशको इतिहास "प्राचीन नेपाल संख्या २० (साउन, २०२९) पृष्ठ २२-२३ । दिनेशराज पन्त, गोरखाको इतिहास भाग १ (काठमाडौं: दिनेशराज पन्त, २०४१) पृष्ठ, १६४-१६५)
४८. भण्डारी, पूर्ववत्, टिप्पणी २६, पृष्ठ १६६-६७ ।
४९. नयराज पन्त, श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश (काठमाडौं: जगदम्बा प्रकाशन, २०२५) पृष्ठ ९०९-१२, १०८८-८९ ।
५०. स्याङ्जा जिल्ला सतहूँ सातु पसल गैह्री जाँघरका हाकिम श्री नुवादत्त उपाध्याय सुवेदीसँग रहेको विर्ताको प्रमाणका आधारमा ।
५१. पर्वत जिल्ला ज्ञादी वितलव निवासी पं. रङ्गनाथका सन्तति भलादमी श्री तुलसीनाथसँगको साक्षात्कारबाट प्राप्त जानकारी ।
५२. पर्वत कुशमा निवासी प्र.अ. श्री बाबुराम सुवेदी तथा पर्वत तिलाहारका वयोवृद्ध शिक्षक गुरु श्री नन्दलाल सुवेदीहरूसँग रहेको पुरानो नेपाली कागजमा रहेको पाण्डुलिपि वंशावलीको वर्णनका आधारमा ।
५३. ऐजनका संकलनमा "सतुकोट्या राजाका पुस्ता" अन्तर्गतको वर्णन ।
५४. टेकबहादुर श्रेष्ठ, चौबिसी प्रदेशको इतिहास (काठमाडौं: ने.ए.अ. केन्द्रमा बुझाएको परियोजना प्रतिवेदन अप्रकाशित २०४१-४२) पृष्ठ, १०२ ।
५५. पन्त, पूर्ववत्, टिप्पणी ४९, पृष्ठ ९१०-११ ।
५६. टेकबहादुर श्रेष्ठ, पूर्ववत् टिप्पणी नं. ३६, पृष्ठ १००-१०२ ।
५७. बाबुराम आचार्य, "गोरखा विजयकालका घटना, पूर्णिमा, पूर्णाङ्क २७ (आश्विन २०२९) पृष्ठ १६९ ।
५८. दिनेशराज पन्त, "आश्रित राज्य उपर बहादुर शाहले लिएको नीति", पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ६ (श्रावण २०२२) पृष्ठ, ५३ । परिशिष्ट नं. .... ।
५९. योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, भाग-१ (दाङ्ग आध्यात्मिक परिषद् २०२२) पृष्ठ ४०२ ।
६०. स्याङ्जा जिल्ला आरुखर्का वेणीमाधव उपाध्याय सुवेदीको संग्रहमा रहेको प्रमाणको आधारमा ।
६१. कास्की ढिकुरपोखरीका श्री कर्णबहादुर, श्री जगतबहादुर, श्री प्रेमबहादुर वकीलको साक्षात्कारबाट प्राप्त जानकारी । हालसम्म पनि पाखुरेको लेक कुँवर क्षत्रीहरूकै छ ।
६२. स्याङ्जा जिल्ला टक्सारनुवाघरका श्री ढाकाराम सुवेदी चुवाई र किस्ती नाच्नेचौर दोपहरेका श्री ठाकुरराम सुवेदीसँगका प्रमाणको आधारमा ।
६३. महेश्वर शर्मा, पूर्ववत्, टिप्पणी २४, पृष्ठ ५० ।
६४. राजाराम सुवेदी, "लमजुङ राज्य" प्राचीन नेपाल संख्या १५० (२०५९ असार) पृ. ४९ ।
६५. अमात्य, पूर्ववत्, टिप्पणी ४४, पृष्ठ ६८-६९ ।
६६. Dil Bahadur Chhetri, Documents on

Nepal (Pokhara: Parvati Chettri, 1998)
PP. 277-283,

६७. अमात्य, पूर्ववत्, टिप्पणी ६५, पृष्ठ ६८ ।
६८. शर्मा, पूर्ववत्, टिप्पणी २४, पृष्ठ. ५० ।
६९. रामबहादुर कार्की, "पर्यटकीय दृष्टिकोणमा ओभ्नेलमा परेको क्षेत्र नुवाकोट" सउना (काठमाडौं: मुडुला कार्की कुलायन व्यवस्था समिति २०५५) पृष्ठ. ५५-५८ ।

परिशिष्ट नं. १

श्री

स्वस्तिश्रीमन्महाराजाधिराजकस्यरूक्का

आगेहाम्रा भरमुलुकका रजपुतकेरैका जगामा जस्कातस्काअंबलमा वसेका छौ तिमी वस्याको र तिम्रा पानषबासवस्थाको घरबारिनषोसनु तिम्रापानषवास र घरियाकरिया केटाकेटीस्मेत अमालीकोलाग्न्यारकम भाराबेठी हुलाक साउन्या फागू ओलकसेमी सिमसार माफगरिबकस्यौ हामीलाई मान्यारकमकलमजोजो निमकसंभीमान्नु हाम्रोहुकुमजाँदा हाँजिरहुनु अधि मुलुकमार्दा सर्कारमा लाग्याको र भारदारले उठायाको पारगरि दियाको बाहेक रकलपहल हुन्या जगेडा करिया चाकरबाकर जो छन् फोइबकस्यौ आफना पातिज्माजानी भोग्यगर इतिसंवत् १८५७ सालमितिमाघ सुदि ५ रोज २ शुभम्

स्रोत:- अर्घाखाँची जिल्ला खाँचीकोट गा.वि.स. वाड नं. ५ का श्री वीरेन्द्र शाहको संकलनबाट उतार ।

परिशिष्ट नं. २

ढोरका राजा कीर्तिखानको वीरगति (जयन्तक किल्लामा)

स्वस्तिश्रीमन्महाराजाधिराजकस्यरूक्का -----
श्री दुर्गा आगेजङ्गविरपानके तिम्रा बाबा किर्तिपानले जयतक किल्लाका लडाजीमा पर्दा षेत्र १।२० मरौट गरि तिम्रा काँड्या बाज्याका नाति सुभानपानले छलि मोहर गराई लैजाँदा तिनका नाउको मोहर हानी तिम्रा नाउमा मरौट थामिबकस्यौ नीमकको सोभो चिताई तपसिल बमोजिमको षेत ली मरौट जानी भोग्यगर ----- तपसिल-----

ढोर ----- १।२०

फिर्दिव्यासिविचारिरहदेषि उभो जगपतिकाषेतदेखि र द्वाव्याका घरदेषि उभोको बाभो मुरि ----- १६०

धारापानी मुरी ----- १२०

चासि माथिको विरौटो ----- १२०

तालव्यासि पागाको कुलो भक्त्याको बाभो ----- १२०
इतिसम्बत् १८७९ सालमिती पौष सुदी २ रोज १ शुभं ---

मार्फत भक्तवीरथापा. मार्फत भीमसेन थापा मार्फत प्राणसाह

परिशिष्ट नं. ३

ढोरकीरानी कुण्डलावतीको पौवा निर्माण १८९७

स्वस्तिश्रीमन्महाराजाधिराजकस्यरूक्का ----- श्री दुर्गाज्यू १ आगे. जंगुषानके ढोरका अम्बलामध्ये मुगरनास भन्याका जगावा हाम्रा बज्याज्यू ढोरका रानी कुण्डलावतीले वनायाका पौवा धर्मसाला र तैसैको गुठ फुलवारिषेत आजतक थामिवक्सनुहुंदा सो जगामा बाटो चलेन ढोरका अम्बलमध्ये देउराली भज्यां पट्टवाभो जगामा पानीको धर्मसाला पौवा बनाउछु भनी तिमिले हाम्रा हजूरमा विन्ति गर्न आउंदा ढोरका अम्बलमध्ये देउराली भज्यां पट्टवाभो जगामा पौवा धर्मशाला बनाउनु तेही देउरालीदेषि उत्तर भैस्या आहालदेषी दक्षीन् देउरालीडांडादेषि पुर्व षोल्सीदोभान्देषी पश्चिम यति चार किलाभित्र यकपाथी वीजजान्या जगामा फुलवारी बनाउनु आजतक पौवालाई गुठी थामीयाको तालव्यासी षेतमुरि ३० थामि औ पौवा फुलवारिका चिताइ गन्या र पानी पुवाउन्याहरूलाई अमालीको रै रकम भारा र चौधरिको रकम माफ गरीबकस्यौ. आफना पातिरजामासंग पौवा धर्मशालाबनाई पानीको सदावर्त चलाई हाम्रो जयमनाई भोग्य गर इतिसम्बत् १८९७ सालमिति बैसाष वदि ३ रोज ६ शुभम् -----
मार्फत् मेघराज पांडे रुजुअभिमान सिंह राजा रूजुतारानाथ अज्याल (शाके १८८४ माजंगवीरसन्तति १५ घरद्वारा यस पौवाको पुनर्निर्माण २०२० रू. २७ मुरिधान लाग्यो र शिलालेख पनि राखियो)

स्रोत: योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह,

भाग १ (दाङ: आध्यात्मिक परिषद्, २०२२) पृष्ठ. ६५५-५६ ।

परिशिष्ट नं. ४

जयन्तक किल्लामा वीरगति पाउने ढोरका राजा कीर्तिखानका मरवटको धमौती पत्र १८९८ वि.सं.

श्रीदुर्गाज्यू १ ----- स्वस्तिश्रीमन्महाराजाधिराजकस्यरुक्का -

आगे ढोरका जंगवीरपानके ढोरनुवाकोट अम्बलमध्ये पापेडाँडा भगवती सुवारोस्मेत षांम्यमुनि हिल्यापानीदेषिक्यौदी दोभानसम्म अधि लालमोहर भै छापमानाचावलगरि साल ९४ सम्म पाइचर्चि आयाका साल ९५ मा जफत भयो भनि हाम्रा हजुरमावितिपार्दा जाहेर भयो अव उप्रान्त अधिलालमोहर भै छापमानाचावलगरि ९४ सालसम्म पाइचर्चि आयाको साल ९८ लाई बाहालधामिवक्यौ आफना षातिर जमासंग छापमानाचावलजानी भोग्यगर इतिसम्बत् १८९८ सालमिति भाद्रवदि १२ रोज ७ शुभम् -----

मार्फत प्रसादसिंह वस्न्यात: रुजु नरहरिविक्रम साह रुजु गुरुप्रसाद साह रुजु फत्यजंग साह

स्रोत: ऐजन

परिशिष्ट नं. ५

श्री

श्रीशिव

स्वस्तिश्री गुरुपंडितराज श्रीरंगनाथ पंडितस्य पत्रआगे शक्तिवल्लभपाध्याढकालके सतहूका १ का पूजाको र वगैचाका चिताइको अप्तियारी तिमीलाई थामिदियौ परापूर्वको रीतले नित्यनैमित्तिकपूजा र वगैचाको चिताई गरी शेषरह्याको गुठीका आमदानीले भोग्यगर. इतिसम्बत् १८८६ कार्तिक सुदि ६ रोज शुभम् -----

स्रोत: स्याङ्जा सतहू रजस्थलका सु. चन्द्रबहादुर के.सी. संगको संग्रहबाट । ऐजन, पृष्ठ २७४ ।

परिशिष्ट नं. ६

स्वस्तिश्री जनरलअम्बरसिंहथापाकस्येपत्रम् -----

आगेमेराघरवारीषायाचर्च्याकोजगा हुलाकमा दरिदिया भनी

टेकवहादुर यहाकराउनआया बेहोरा येही हो भन्या राजाकाभाइछोराको षाइपाई हुलाकमादरिदैन येस्माजस्ले षिचला गर्ला बुझाउनु पर्ला. इनिको षाइपाईमा टंटानगर इनिलाई धानिदिनु इतिसम्बत् १८६५ सालमिति माघ सुदि ५ रोज १ शुभम् -----

अधिभयाको दसषतको बेहोरा हो.

स्रोत: ऐजन, पृष्ठ, ३२९ ।

परिशिष्ट नं. ७

श्री १

श्रीनाथ १

स्वस्तिश्रीजनरलभिमसेनथापाकस्यपत्रम् -----

----- आगेटेकवहादुर साहिके सतौका अम्बलमा वैदी छुपाको पुछारढाड वाभोमा पेतमुनि १० विद्धानाको अषत्यारगरिदिम्यु गुठीवर्ता किपट मोहो रिया अवादिगहापन्याको जगा निकासतागोगल्लि संधिसर्पनवाहेक वाभामा आफना आँतका बलले कुलोभिकी पेतविद्धानु. विद्धान्याले वरकारारसाल ३ कोवालदुवैवोटिषानु चौथासालदेषि २ कम्पूदफदरपानामा दाषिल गरी सालवसालतल्सी मानी अधिजाषोसमोतनास्ति गरिचलनगर इति सम्बत् १८७९ सालमिति २ रोज ५ शुभम् -----

स्रोत: स्याङ्जा सतौका श्री पद्मवहादुर शाहबाट । Dil

Bahadur Kshetri, Documents on Nepal (PokharaM Parbati Kshetri 1988) PP 366-7.

परिशिष्ट नं. ८

सतहू

स्वस्तिश्री सर्वजाचकचहरिकस्यपत्रम् -----

----- आगेदाषिलाआम्दानी सतौ रजस्थल बलमपुन्याडाँडाको पुछार अलैचीसमेत मोही पनतरसाहीको । २ के १९९१ सालको ठेक जायाको हस्ने कृतिवीरसाही २२ गंडीरुपैया आठआना ॥ जाचतहविलदाषिला भयो. तस्कोरसिदगरिदिज्यू १९९१ सालमिति फागुनवदि ६ रोज ५ शुभम् (१० सालको वालीपौषवदी १५ रोज ८ मा आगे लागदा मिनाहा)

स्रोत: ऐजन, पृष्ठ २७३ ।

परिशिष्ट नं. ९

श्री ३ जुद्ध र कम्पाण्डर इन्चिफ पद्मशम्शेरको विरुद्ध -----
 ----- आगे स्याङ्जा मालकाहाकिम कारिन्दाके
 उप्रान्तसतौकोटे राजाको छोरा कम्बरवहादुर साहीसंग विवाह
 भयाकोनिजखसम मरिभएको जगाजमीनपनि साहुले पाइदियाकोले
 दुइवर्षको नावालषछोरा पालनसकिन अरु छोरीवेटीलाई
 भत्ताको बन्दोवस्त गरिपाउँ भनी जमादारडंबरजंगराणाको
 नातिनी देवजंगराणाको छोरी देवकुमारिले विन्तिपत्र चढाई
 पठाएको व्यहोराजाहेर भयो तसर्थ निजलाई महिना १ को मोरु
 १५। कादरले वर्ष १ को मोरु १८०।- येकसयअसीरुपैया
 भत्ताठेकीबक्सेको छु. सनदजितहरापुगेका पछिल्ला महिनादेषि
 पानापाउनेगरी कितापदरिदिनुभन्ने कितावखाता दर्ता फाटका
 नाउमासनदभइआयाको छु हालसोवमोजिम भत्ता पर्चलेखीदिने
 कामगर. इतिसम्बत् १९९२ सालमार्ग ३० गतेरोज शुभम् -

(सदर १९९२ पौष ५ गते)

स्रोत: स्याङ्जा सतहूका क्याम्पेन पदमबहादुर शाहको
 संकलनबाट । ऐजन, पृष्ठ २७० ।

परिशिष्ट नं. १०

“पश्चिमतिर हमला गर्नको लागि भ्रारा लगाइएको वि.सं
 १८४१ को पत्र”

स्वस्तिश्रीमन्महाराजाधिराजकस्यरूक्का -----
 ----- आगे नाम्बुडाका उमाप्रति.
 विजयादसमीकोसायेत गरी पश्चिमतिरको काजगर्न आँटियो,
 तसर्थ तिमीहरूले आफ्नो ओडाका ठानाथामी जागिन्या
 ढाक्यासिपाहीले पंचहतियारली ब्राह्मनप्रजा पौनीपातले कोदालो
 बञ्चरो लि आफूलाई चाहिन्या साराजामलि
 छत्तिसैजातडककोभ्रारा भै टिकाको पाइतो गरी लमजुंतनहं
 भ्रारादार छेउ रातसाजगरीपुग. सर्वथा अधिकापाला भ्रारा भै
 पुगेनछौ अरे येसपालापनि भ्रारामै निष्क्रिन नगया डंड
 सात्तिदुवै पछ गराँला. इतिसंवत् १८४१ साल आश्वीनवदी १३
 रोज १ शुभम् -----

स्रोत: पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ६३ (२०४१ चैत्र) पृष्ठ, ५-६ ।

परिशिष्ट नं. ११

नुवाकोट कालभैरव गुठी:

वि.सं. १९९४

श्री ३ जुद्ध र श्री जनरल पद्मशम्शेरको विरुद्ध -----
 ----- आगे स्याङ्जामालकाहाकिंकारिंदाकथयोचित
 उप्रांतपछि ४ नं. नुवाकोट श्रीकालभैरव गुठीको लगतकिताप
 पडागर्नालाई जाहेर गरेकोमा बुभुदा सो गुठीको ९ सालको
 लगतमा ठूलो द्वागाषान्याखृत । १० को धां ४ घ्यूरू
 ठूलोदुवारवेसी रिसानपेत । २० को धां ६। घ्यूरू २
 कोप्यावोटयापेत । १० को धां ४ घ्यूरू ज्यायेत । ४० को
 धां १४। घ्यूरू । भनी लेषियेको काटयावोटयापेत । १० को
 धां ४ घ्यूरू कोषलादवाइ लेषाई नगरावजाई आयेको सो
 वाहेकवाकि कलं ३ को पेत । ३० काउठती र चंडीथांको गेरो
 वारिपापो जंगलपेत पुजाहारिले चर्चि अछेता पुजागरीषाई
 आयेको भनी पुजारिस्मेतले लेषीदियाकोले सोजगानापी गराउंदा
 ठूलोदुंगाषरन्यापेत । १० मा ठहरपेत । १४। १५ चाहारकिसिको
 हुदाकिसिं भर्नागर्दा बढनदेषियेको ठूलोवेसी सिरानपेत । २० मा
 ८० सालमा षोलोलागी रहेको नापीठहरपेत । ३। १। ३ नापीवाट
 ठहरेनभनीषोलो अवादगरी सावुद भनेपछि ९
 सालकालगतवमोजिको तीरोकायेंगरी तिरंलाभने मोहीकोकाजगत
 भनेको काटयाकोटया पेटा १० नापीठहरपेत । २। ४। १। २ चाहार
 किसिको जगाहुंनले ३ पंडको १ पंड किंसीभर्ना दिंदा
 पेत । ६। ६। ७ बाट देषियेको हुनाले सोबढजग्गालाई स्मेत
 साविककुनकाडामा साछीले निरोटेकडा सोपेत । २। ४। १। २ को
 धां ६। ८। ३ घ्यूरू ७ तिरोबुभाउनमा मोही फोकागज भयेको
 पुजाहारिले चलंगरी आयेको मंदीथांकोगैरी वारीको तिरोमोरु १५०
 लागेको स्मेत भै आयेकानापीमुचुल्का र कागजबाट देषिनाले
 सोगैरीवारीषानुभने सनद र ९ सालको लागतमा स्मेतनलेषियेकोले
 सो पान नपाउने हुदा रैकरका लगतमादती गर्नुपर्ने भयेको र
 काज्यापोय्यापेत नापीठहरा । २। ४। १। २ हुन आयेकोमा ९
 सालकालगन वमोजिमका पेत । १० को किसिंभर्नासमेत गरी
 पेत । १। ५ गुठीमा थामीवाकी मात्र रैकरमादतागर्नु पर्ने भयेको
 हुंदा सो पाषाको उठति रू । १५० पचासपैसाउठती हुनेवाला
 वारी १ र काय्याकोय्या पेतको पटपेत । १। १। २ नौमुरी

परिशिष्ट नं. ९

श्री ३ जुद्ध र कम्याण्डर इन्चिफ पद्मशम्शेरको विरुद्ध -----
 ----- आगे स्याङ्जा मालकाहाकिम कारिन्दाके
 उप्रान्तसतौकोटे राजाको छोरा कम्बरबहादुर साहीसंग विवाह
 भयाकोनिजखसम मरिभएको जगाजमीनपनि साहुले पाइदियाकोले
 दुइवर्षको नावालषछोरा पालनसकिन अरु छोेरिवेटीलाई
 भत्ताको बन्दोवस्त गरिपाउँ भनी जमादारडंवरजंगराणाको
 नातिनी देवजंगराणाको छोरी देवकुमारीले विन्तिपत्र चढाई
 पठाएको व्यहोराजाहेर भयो तसर्थ निजलाई महिना १ को मोर
 १५। कादरले वर्ष १ को मोर १८०।- येकसयअसीरुपैया
 भत्ताठेकीबक्सेको छु. सनदजित्हरापुगेका पछिल्ला महिनादेपि
 पानापाउनेगरी कितापदरिदिनुभन्ने किताबखाता दर्ता फाटका
 नाउमासनदभइआयाको छु हालसोवमोजिम भत्ता पर्चलेखीदिने
 कामगर. इतिसम्बत् १९९२ सालमार्ग ३० गतेरोज शुभम् -

(सदर १९९२ पौष ५ गते)

स्रोत: स्याङ्जा सतहूका क्याम्टेन पदमबहादुर शाहको
 संकलनबाट । ऐजन, पृष्ठ २७० ।

परिशिष्ट नं. १०

“पश्चिमतिर हमला गर्नको लागि भारा लगाइएको वि.सं
 १८४१ को पत्र”

स्वस्तिश्रीमन्महाराजाधिराजकस्यरूबका -----
 ----- आगे नाम्बुडाका उमाप्रति.
 विजयादसमीकोसायेत गरी पश्चीमतिरको काजगर्न आँटियो,
 तसर्थ तिमीहरूले आफ्नो ओडाका ठानाथामी जागिन्या
 ढाक्यासिपाहीले पंचहतियारली ब्राह्मनप्रजा पौनीपातले कोदालो
 बञ्चरो लि आफूलाई चाहिन्या साराजामलि
 छत्तिसैजातडककोभारा भै टिकाको पाइतो गरी लमजुंतनहू
 भारादार छेउ रातसाजगरीपुग. सर्वथा अधिकापाला भारा भै
 पुगेनछौ अरे येसपालापनि भारामै निष्किन नगया डंड
 सात्तिदुवै पछ गरीला. इतिसंवत् १८४१ साल आश्वीनवदी १३
 रोज १ शुभम् -----

स्रोत: पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ६३ (२०४१ चैत्र) पृष्ठ, ५-६ ।

परिशिष्ट नं. ११

नुवाकोट कालभैरव गुठी:

वि.सं. १९९४

श्री ३ जुद्ध र श्री जनरल पद्मशम्शेरको विरुद्ध -----
 ----- आगे स्याङ्जामालकाहाकिंकारिंदाकथयोचित्
 उप्रान्तपछि ४ नं. नुवाकोट श्रीकालभैरव गुठीको लगतकिताप
 पडागर्नालाई जाहेर गरेकोमा बुभुदा सो गुठीको ९ सालको
 लगतमा ठूलो द्वागाषान्याखृत । १० को धां ४ घ्यूरू
 ठूलोदुवारवंसी रिसानपेत । २० को धां ६। घ्यूरू २
 कोप्यावोटयापेत । १० को धां ४ घ्यूरू ज्यायेत । ४० को
 धां १४। घ्यूरू । भनी लेपियेको काटयावोटयापेत । १० को
 धां ४ घ्यूरू कोषलादवाइ लेपाई नगरावजाई आयेको सो
 वाहेकवाकि कलं ३ को पेत । ३० काउठती र चंडीथांको गेर्नो
 बारिपापो जंगलपेत पुजाहारिले चर्चि अछेता पुजागरीपाई
 आयेको भनी पुजारिस्मेतले लेपीदियाकोले सोजगानापी गराउंदा
 ठूलोदुंगाषरन्यापेत । १० मा ठहरपेत । १४।१५ चाहारकिसिको
 हुदाकिसिं भर्नागर्दा बढनदेपियेको ठूलोवसी सिरानपेत । २० मा
 ८० सालमा पोलोलागी रहेको नापीठहरपेत । ३।१।३ नापीवाट
 ठहरेनभनीषोलो अवादगरी सावुद भनेपछि ९
 सालकालगतवमोजिको तीरोकायेगरी तिरुलाभने मोहीकोकाजगत
 भनेको काटयाकोटया पेता १० नापीठहरपेत । २४।१।२ चाहार
 किसिको जगाहुनाले ३ पंडको १ पंड किंसीभर्ना दिंदा
 पेत । ६।६।७ बाट देपियेको हुनाले सोबढजग्गालाई स्मेत
 साविककुनकाडामा साछीले निरोटेकडा सोपेत । २४।१।२ को
 धां ६।८।३ घ्यूरू ७ तिरोबुभाउनमा मोही फोकागज भयेको
 पुजाहारीले चलंगरी आयेको मदीथांकोगैरी वारीको तिरोमोर । ५०
 लागेको स्मेत भै आयेकानापीमुचुल्का र कागजबाट देपिनाले
 सोगैरीवारीषानुभने सनद र ९ सालको लागतमा स्मेतनलेपियेकोले
 सो पान नपाउने हुदा रैकरका लगतमादती गर्नुपर्ने भयेको र
 काज्यापोय्यापेत नापीठहरा । २४।१।२ हुन आयेकोमा ९
 सालकालगन वमोजिमका पेत । १० को किसिंभर्नासमेत गरी
 पेत । १५ गुठीमा थामीवाकी मात्र रैकरमादतागर्नु पर्ने भयेको
 हुंदा सो पाषाको उठति रू । ५० पचासपैसाउठती हुनेवाला
 वारी १ र काय्याकोय्या पेतको पटपेत । १।१।२ नौमुरी

लगतकितावखडागर्ने र गुठीकामकाज तपसिलकादरवन्दी बमोजिम आम्दानीखर्चगरी कामचलाई कसर २००४ सालदेखि स्याङ्जा मालमावुभाउनु भनी निजपूजारीकानाउमा सनदगरीदिइ दरवन्दी बमोजिमका चलनभद्र चलाएको वरावरजाची लगत कर्जाअसुगर्ने कसरलगतकसी असुलगर्ने माललाई अड्डैको पूर्जि पठाउने भन्ने समेत रिपोर्ट जिकिर मनासिवठहरायौं जोमर्जि हुकुमभनी नेपाल पाहाडरिपोर्ट निक्सारीले तोकबोली जोहरगरेकोमा २००४।५।४।४ मासदरभद्रआएकोले सो सदरभएतोक मनासिव तपसिलका दरवन्दीबमोजिम आम्दनीखर्चगरी गुठीचलाई बांकीशेषकसर २००४ सालदेखि स्याङ्जामालका सालवसालवुभाउनुभन्ने समेत निजपूजारी जयन्तखानकानाउमा गुठीहुनाको सनद बक्सनुपर्ने ठहराई श्री ५ को सर्कारतर्फगुठी लगतजांच अड्डाकाहाकिमकारिन्दाले हाम्रा हजुरमा विन्तिपार्दा जाहेर भयो. सो ठहऱ्याएकोमा हामीवाटपनि सदरगरिवक्सेकोछ सोवमोजिम गर्ने काम गर -

----- तपसिल -----
 असामी ----- खेत ----- थान
 जिल्लागह्रौंमध्येस्वरेक भञ्ज्याङ गरौगच्छाखेतको मोही सोऱ्याक
 भञ्ज्याङ वस्ने जयन्त खानठकुरी ----- १४०
 ----- १६

स्रोत: स्याङ्जा माल कार्यालय । Dil Bahadur Kshetri,
Documents on Nepal (Pokhara Parbati Kshetri
 1988) PP 268-9.

परिशिष्ट नं. १३

स्याङ्जा जिल्ला भीरकोटस्थित श्रीकालीका गुठी: १९९६
 वि.सं.

श्री ३ जुद्ध र कम्याण्डर इन्चिफ पद्मशम्शेरको प्रशस्ति आगे स्यांजामाल अडाकाहाकिं कारिंदाके येशोचित् उप्रान्त पश्चिं ४ नं. इलाका जिल्लै भीर्कोटमौजे दुंभूमौलार वडामौजाकाश्रीकालीकागुठीको लागतकितापपडा गर्नेबारे श्री ५ सर्कारगुठीलगतले जाहेरगरेको रिपोर्टमाबुद्धासो गुठीको ६४।८।२ का सनदको नकल भिकाइहेरेका सदनपंजीलकेही छैन २५ सालकामाहाजाचकी ले गरिदियाकोआम्दानीषेतमुरि । ८० को धां २०। का मोरू २०। र पर्च १३ । ८६ सेसकसर

६ । १४ कायेंगरेको देषियकोर पूजाहारी षङ्गबहादुरले तिलकरामसमेत सनदबमोजिं कायेंगरीलगतदियेको हुनाले सोहीबमोजिं आम्दानी कायेंगर्नेर् षर्चतर्फ साविक ९ । ४७ सालकोलगतभयेको षङ्गबहादुरले ९५ सालमा दियेकोर सनदमालेपीयाको पर्वनमीलेकाले फेरि र घटीहुंदा सनदबमोजिंकां चलाई आयाकोर चैत्रदशैवडादसैलाईरागाबोका २ घैघरानावाट राषीषर्चगरी आयाको भने निजैपुजाहारिहरूले लेषिदियेकोर सोसनदमा कचावाटराषी षर्चगरीआयाको भने नीजैपुजाहारिहरूले लेषीदियेकोर सोसनदमा कचावारीफांट नषुलेतापनि आयेस्ताअनुसारभनासिवमाफिक तपसिलबमोजिं षर्चकायें गर्ने भने समेत रिपोर्टको जिकिरभयाकोलाई नदीमोरू २३ । ९६ आउनेमा २४ । ५ लेषेको देषिना ले निकासाकाहकमा रिपोर्टकातपसिलमालेपीयावमोजिं आम्दानीषेत । ८० कासीमुरिको धां २० । मुरीमाषर्च धां ४ । ५ । ८ चारपाथीपाचमाना आठमुरीकटाई बाकि १९ । १५ । २।२। को दर । १२ लेमोरू ३२ । ९३ । ३ बतीसरूपैत्रियान्नब्बे पैसा तीदाम्माषर्चनगदी मोरू २३ । ९६ तेइसरूपैया टयान्नब्बेपैसा कटाई बाकिकसर ९ । ९७ । ३ कायेंगरी लगत किताबपडा गर्नेराउटीकाहकमा छुट पाउने सनद लालमोहरकेहीनदेषीयेकालेर ९६ साल दिं बेतीतहुन लागीसकेकाले ९७ साल देषीसोकसरमा नघटाई ठेक्का अडान जो गर्नुपर्ने गरी ठेक्कालागेमा ठेकसरलगत कसी तहसिलगरीदरवन्दीबमोजिं धांगरी कां चलायेनचलायेको तेस्मालवाट वरा वर जाचगर्नेर अमानतैवाटचलायेमा गोश्वारामा छीसपीदरवन्दी बमोजिंकां चलाउनु भनी साविकसनदबमोजिमको कसर ६ । १४ जो चाहिने वेहोरा जनाइअैसवलको रित पुऱ्याई लगतकाटीदिनु भनेस्मेत मालकानाउमासनदगरिपठाई माललेअमानतवाट कां चलाये माते सत्रकासाछीवसी कां चलाउनलाउनभनी गोश्वारालाइलगत षडा भयेको जनाउ गुठीवन्दोवस्तकुमारीचोक समेतलाई अडैको जनाउलगत पठाउनु भने स्मेत गुठीलगतउपर गुठीवारेको भु.स. दफावमोजिं योतोकसरगरिवक्सनुपर्ने ठहराई जाहेर गरेकाछौं जोमर्जि हुकुंभनी नेपालपाहाड योतोक सदरगरिवक्सनुपर्ने ठहराई जाहेर गरेकाछौं जोमर्जि हुकुंभनी नेपालयापाहाड रिपोर्ट निक्सारी लेतोक्बोली जाहेर गरेकोमा

९६ । १० । १२ । ५ मा २ छापेवाटसदर भै आयेकोहुनाले सोबमोजिं ९७ साके देपी सो अनुसारमानघटाई ठेकाअमानत जो गर्नुपर्ने ठेकालगतमालका सालवसाल असुलक्षहासिलगरी तपसिलदरवन्दी वमोजिंपर्चगरीकांचलायनचलायको वरावर जाच गर्ने यसअडैवाटकांचलायेमा अदानीपर्चगरीकांचलायनचलायको वरावर जाच गर्ने यसअडैवाटकांचलायेमा आदानीपर्च गरीकांचलायनचलायको वरावर जाच गर्ने यसअडैवाटकांचलायेमा आदानीपर्च वाकीकरस्मेत लागत कसी रू. ६ । १४ जो चाहिने वेहोरा जनाईअै सवालदोरीन पुन्याई लगतकाटिदिनु भने स्मेतको उर्याजामरुकानाउमा सनदगरिवस्तु पर्ने ठहराई श्री ५ सर्कारतर्फै गुठी लगतजाच अडाकाहाकिंकारिंदाले हाम्राहजुरमावितिपार्दा जोहरभयो तसर्थ सो ठहरियामाहामी वाटपनि सदरगरिवक्सेको छ सो बमोजिं गर्ने कांगर ----तपसिल----- सम्बत् १९९६ साल चैच--- गतेरोज्

परिशिष्ट नं. १४

श्री ५ रणवहादुर शाहको प्रशस्ति ----- स्वस्तिश्री गिरिराजचूडामणि नरनारायणेत्यादिंविधिविरूदावलि विराजमानमानोन्नत श्रीमत्महाराजा श्रीश्रीश्री हरिकृष्ण पानके आजसम्म इन्द्रभुपाल पानकन भीर्कोटको रजाइ थामिवक्स्याका थीयो. आफना पुर्पाले गन्याको धर्म नरापी आकालन् पता र उनको हाम्रा हुकममा चनलदा इन्द्रभुपालपानकन षोसि तिमिलाई भीर्कोटको रजाई थामिवक्स्यौं, तिमिले तिम्रासन्तानले गोरपाको दुंगाको सोभो गरनज्याल हाम्रा हुकुममा चलनज्याल तिमिलाई तिम्रासन्तानलाई हामीले हाम्रासन्तानले नषोसनु गरि ताम्वापत्र वक्स्यौं. आफना पातिज्मासंग गादिमावसि गोर्षाको दुंगाको सोभो गरि रजाईको भोग्यगर. इतिसम्बत् १८४९ सालपौषवदि ९ रोज ६ मुकाम कान्तिपुर राजधानीश्म ।

परिशिष्ट १५

भीरकोट सतहूँ

१८४३ साल

स्वस्तिश्रीमन्महाराजाधिराजकस्यरूबका -----
आगेकाजि जिवसाह नगजितपांडे पारथ भँडारी

अम्बरसिंहरानापुत्रवराना प्रति भिकोँटलाई जाहजरि सतौँलाई दार्मुवक्स्यौं. जाहारि र दार्मुकापेत मध्ये पेतवरोवरपारि आजकालकोसाधजो हो. सो छुटयाइदेउ. जाहाको नाउनविसि लेष्याको छुँदै पेतवरोवरपारि वाडिदेउ. इतिसंवत् १८४३ साल पौषवदि ७ रोज ३ शुभम् काठमाडौँ शुभम् -----
पछिल्लिर: रूजु जगजित्यपाडे मार्फत शिवनारायण पत् मार्फत गोलैजां

दिनेशराज पन्त, "आश्रित राज्य उपर बहादुर शाहले लिएको नीति", पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ६ (श्रावण २०२२) पृष्ठ ५३ ।

परिशिष्ट नं. १६

भीरेकोटे राजपरिवारलाई पेटियाभत्ता पत्र - २००० वि.सं. श्री ३ जुद्ध र कम्याण्डर इन्चिफ पद्मशम्शेरको प्रशस्ति --
----- प. ४ नं. इलाका साँखरवस्ने अम्बरप्रकाश शाह, रत्नकुमारी माहिलाछोरा सुनन्दप्रकाश शाहका छोरोनाति नवराजप्रकाश शाह कान्छा छोरा रामचन्द्र प्रकाश शाहसमेत के यथोचित उप्रान्त चौ. ववरजंशाहका नाति हर्कप्रकाश शाहका छोरा तेजप्रकाश शाहलाई पश्चिम ४ नं. भीर्कोट मौजे साँखरसमेतको रू. २७२/५९ को पेटिया दरियाको निज तेजप्रकाश २००१।२३ मा परलोक भएको हुनाले निजलाई दियाको वर्ष १ को मोहरू २७२।५९ को पेटियाजग्गा २००१ सालकावालदेखी तिम्रबुबातेजप्रकाश शाहले खाइपाई आयावमोजिमको जगाकोरकमकलम तिमि अमरप्रकाश शाह १ तिम्रा कान्छा भाई रामचन्द्र प्रकाश शाह १ तिम्रा मुमा रत्नकुमारी १ तिम्रा भतिजा नवराजप्रकाश शाह १ समेतले ज्यूताभरसम्म वरावर भागबंडा लगाई खानपाउने गरी वर्ष १ मा श्रावण भाद्र आश्विन ३ महिनाभित्र जिल्लागोश्वारामा कम्पूतिर्जा अड्डामा १ दिन हाजिर भई ज्यूताभरसम्म खानु भन्ने यो सनद सदरगरी खानुपर्ने ठहराज्यू जो मर्जि हुकुं भनी कम्पूतिर्जाखानाका हाकिमकारिन्दाहरूले मुलुकी अड्डामार्फत हाम्रा हजुरमा वितिपार्दा जाहेर भयो । तसर्थ सो ठहरायेकोमा हामीबाट पनि सदर गरिवक्स्याको छ सो बमोजिं गर्ने काम गर इतिसम्बत् २००० साल पौष ... गते रोज शुभम्.....
स्रोत: स्याङजा जिल्ला साँखर निवासी रामचन्द्रप्रकाश शाहको

संकलनबाट दिलबहादुर क्षत्री, डक्यूमेंटस् अन् नेपाल (पोखरा:
पार्वती खत्री, १९९८ ई.) पृष्ठ २७३-७४ ।

परिशिष्ट नं. १७

श्री कुलदेवता १ गंडकि २

स्वस्तिश्रीश्रीश्री महाराजेरणवहादुर संसेरजदेवानांसदासमर
बिजयिनां स्वस्तिश्रीयुवराज श्रीमद्बहादुर साहदेवानां सदासमर ॥

विजयिनाम् श्री देवानश्रीमज्जीवसाह वर्मणः सुकृतं श्रीशाके
१७०८ जेष्ठकृष्णश्रीसप्तम्यां तिथौ शनिवासरे धनेष्टा ॥

नक्षेत्रेमध्यान्हेसिंहलग्ने अस्मद्रणे जय यशः कामना निमित्यर्थे-
श्री तये नगरा कर्णालसहित श्री व कृतार्वनोहं शुभम् ॥

गुरुदिका अंवलमाहा मिर्मिहापित मुरि । १०० श्री १ लाई
चल्हाजौ नगार्चिलाई । ३० कर्नालिचलाई । २० दिञ्च्युं ॥

योसांध पूर्वआधिको दपिनउपल्लो कुलोपश्चिम अलिउत्तरश्री
-२ साधदिजौ ताहा मायाकोही रापत पंचपातक शुभम् ॥

स्रोतः आलमदेवी लसर्घामा श्री ५ रणबहादुरले वि.सं. १८४३
मा चढाएको नगराको अभिलेखबाट उद्धृत ।